

AGORA

Gezonde stad

Beweeg je buurt | Groenten uit de stad | Fitness in de openbare ruimte | Zelfredzame ouderen in de stad

VARIA Perspectieven op planningsculturen | Een ruimtelijke kijk op stedelijk toerisme

AGORA 2016-3 JAARGANG 32

Gezonde stad

Sinds de mens massaal in steden is gaan wonen, is er aandacht geweest voor de ongezonde gevolgen van deze menselijke concentratie op een relatief klein oppervlak. Zo kenden veel steden vanaf de 13e eeuw zo'n ongekende groei, dat het afval nauwelijks verwerkt kon worden en daarom gebruikt werd om de steden mee op te hogen en uit te bouwen. De Industriële Revolutie zorgde vervolgens voor een ongekende trek naar de steden, die in die tijd gezien werden als 'poel van verderf' waar huizen werden gedeeld door meerdere gezinnen en waar men onder de rook van de fabrieken woonde. Zeker in die tijd werd het platteland beschouwd als een oase van rust en reinheid, waar het groen weelderig tierde en de lucht nog schoon was. Sinds de Industriële Revolutie zijn er meerdere perioden van urbanisatie geweest en vandaag de dag zijn steden voor veel mensen weer dé plek om te wonen. In sommige steden zoals Londen en Amsterdam is de druk op de woningmarkt zelfs zo hoog dat het haast onbetaalbaar wordt voor sommige groepen mensen om er een huis te bemachtigen. Dat steden onverminderd populair blijven als plek om te wonen is dan ook opvallend, niet alleen omwille van hoge vastgoedprijzen, maar ook vanwege de vermeende negatieve effecten op de gezondheid.

In dit themanummer van AGORA staan deze negatieve invloeden van het stedelijk woonmilieu op de gezondheid van haar inwoners centraal. Er wordt echter ook gekeken naar manieren waarop het leven in de stad gezond(er) kan worden gemaakt. De themaredactie bestaat voor een groot deel uit onderzoekers die werkzaam zijn bij de multi-disciplinaire onderzoeksgroep Healthy Urban Living aan de Universiteit Utrecht. Deze vakgroep houdt zich specifiek bezig met de 'gezonde stad' in al haar facetten. Dat dit thema niet alleen binnen de academische wereld actueel is, blijkt ook uit de toegenomen aandacht voor een gezonde leefomgeving onder beleidsmakers in zowel Nederland als België. Zo ook in mijn eigen woonplaats Utrecht, waar het huidige gemeentebestuur zich richt op de thema's 'Gezonde Stad, Gezonde Wijk en Gezonde Start'. Hiermee wordt zowel ingezet op het ingrijpen in de fysieke omgeving als op het stimuleren van gezond gedrag onder de inwoners. Een veel besproken maatregel van de gemeente Utrecht is bijvoorbeeld het instellen van een milieuzone in de binnenstad door het weren van dieselauto's geproduceerd vóór 2001. En Utrecht is zeker niet de enige stad waar dergelijke maatregelen worden ingevoerd. Ook de inwoners en bezoekers van Antwerpen krijgen binnenkort te maken met verscherpte regelgeving rondom de emissie van hun voertuigen. Per 1 februari 2017 stelt de stad Antwerpen een lage-emissiezone in, waarbinnen voertuigen die schadelijke stoffen uitstoten niet meer welkom zijn. Nog extremer zijn de maatregelen in bijvoorbeeld Peking, waar in het geval van hoge smogniveaus een deel van de auto's op bepaalde dagen niet de weg op mag. En in het AGORA-artikel van Kris Peeters uit 2014 wordt eenzelfde maatregel in Parijs besproken (Vrije Ruimte, 2014-2).

Terug naar Utrecht, waar de gemeente haar inwoners tevens probeert te stimuleren tot gezonder beweeggedrag zoals wandelen en fietsen. Vooral dat laatste lijkt misschien onmogelijk voor

iedereen die zich wel eens op de fiets heeft gewaagd in het centrum van Utrecht rond spijtsteden. Op die momenten lijkt heel Utrecht al te fietsen (en niet zo zachtjes ook). Utrecht zet zichzelf dan ook graag op de kaart als fietsstad en probeert met extra fietsenstallingen op centrale plekken en duidelijke routes richting bijvoorbeeld universiteitscampus de Uithof het gebruik van de fiets extra te stimuleren. Ludieke middelen worden hierbij niet geschuwd. Zo zag ik zelf ooit een man verkleed als ridder die diende als 'wacht-entertainment' bij de verkeerslichten en iedereen tegelijkertijd wees op de snelste route door het centrum. Je moet er maar op komen...

Gezondheid en de stad zijn duidelijk hot topics in zowel beleid als onderzoek. Er bestaat echter niet zoiets als een blauwdruk voor dé gezonde stad. De verscheidenheid aan artikelen in dit themanummer laat goed zien dat er vanuit verschillende invalshoeken gekeken kan worden naar dit onderwerp. De themaredactie laat je kennismaken met verschillende aspecten van een gezonde stad, van jong tot oud, van stadslandbouw tot de stad als sportschool.

Het ziet er nu eenmaal niet naar uit dat de stad als woon- en werklocatie op de korte termijn aan populariteit zal inboeten, hetgeen de aandacht voor gezondheid en de stedelijke leefomgeving extra relevant maakt. Voor mij wegen de voordelen van het wonen in de stad in ieder geval nog altijd op tegen de nadelen, zelfs als ik vanmiddag, in de regen, in de beruchte Utrechtse fietsfile rijd.

Marianne de Beer
Hoofredactie AGORA

Kennismaken?

Nieuwsgierig geraakt over wat AGORA u precies te bieden heeft? Onze redactie is altijd op zoek naar nieuwe input voor themanummers en artikelen. Ook verwelkomen wij graag nieuwe enthousiaste redacteuren die met ons willen werken aan de totstandkoming van de tijdschriften. Neem gerust contact op met de hoofredactie via agora.hoofredactie@gmail.com.

Wij maken graag een keer een afspraak om de mogelijkheden tot samenwerking verder te verkennen!

agora-magazine.nl

facebook.com/agoramagazine.nl

VOORKANT

Yoga in de stad

Foto: Matt Madd, Flickr

ACHTERKANT

Gezondheid en de stad door de tijd

Infographic: Niels Struis

Bron: H. Kruijze et al., RIVM (2015)

4 - De gezonde stad

INLEIDING Carlijn Kamphuis, Ineke Deelen, Mellanie van Doleweerd, Marijke Jansen, Dirk Delsing & Maartje Poelman

7 - Beweeg je buurt

ESSAY Jantine Schuit & Hans van Oers

10 - De stad als verleidelijke voedselomgeving

ESSAY Maartje Poelman

14 - Onder hoogspanning

ESSAY Jarry Porsius

18 - Groenten uit de stad

INTERVIEW Ineke Deelen & Dirk Delsing

22- Gezonde steden, buurttuinen en nieuwe ongelijkheid

ESSAY Bas Spierings, Ilse van Liempt & Emiel Maliepaard

24 - Fitness in de openbare ruimte

CASUS Noud van Herpen & Sanne de Vries

27 - Zelfredzame ouderen in de stad

COLUMN Astrid Etman

Varia

30 - Perspectieven op planningsculturen

CASUS Clemens de Olde

33 - Doreen Massey (1944-2016)

IN MEMORIAM Gender and Geography reading group, Universiteit Utrecht

34 - Een ruimtelijke kijk op stedelijk toerisme

CASUS Egbert van der Zee

37 - Meertaligheid, identiteit en het dagelijks leven

SCRIPTIERECENSIE Bianca Szytniewski

38 - Ontwerpen met open ruimte in peri-urbane gebieden

CASUS Laura Rijsbosch

42 - Over de relatie tussen mens en ruimte

KLASSIEKER Huib Ernste

44 - Reisgids voor ongelijke steden

BOEKRECENSIE Barend Wind

45 - Plandag 2016: pleidooi voor pluralisme

RECENSIE Freke Caset

46 - Culturele zuivering

VRIJE RUIMTE Barend Wind

DE GEZONDE STAD

Steeds vaker worden we geconfronteerd met negatieve gezondheidseffecten van wonen in de stad. Zo lijkt de ongebreidelde groei van fastfoodketens dé garantie voor een vitaminevrij en vetrijk dieet. Onze geautomatiseerde leefomgeving zorgt verder voor een stevig gebrek aan lichaamsbeweging. Zouden we toch een ommetje maken, dan wachten daar fijnstofdeeltjes en (UV-)straling die onze gezondheid ook geen goed doen. Niet voor niets dus dat het streven naar gezondere stedelijke omgevingen hoog op menig beleidsagenda staat.

Als samenleving staan we voor een groot aantal maatschappelijke vraagstukken. Zo neemt de vergrijzing toe, stijgen de zorgkosten, groeit de kloof tussen lage en hoge sociaaleconomische groepen en staan we oog in oog met de gevolgen van klimaatverandering. Een belangrijke fysieke plaats waar deze vraagstukken bij elkaar komen is de stedelijke leefomgeving. En juist de stad zelf is ook volop in ontwikkeling. Als motor voor economische ontwikkeling groeit de stad en trekt zij meer en meer inwoners, forensen en bezoekers aan. Naar verwachting zal in 2050 ongeveer 70% van de wereldbevolking in de stad wonen. Ook in Nederland en België blijven steden de komende jaren uitbreiden en verdichten. De genoemde maatschappelijke uitdagingen vallen daarmee samen met de groei van steden. En dat brengt ons tot de vraag hoe we de stad op de korte en lange termijn leefbaar kunnen houden voor haar inwoners.

Veel aspecten van de hedendaagse stad hebben een negatieve invloed op onze gezondheid. De groei van fastfoodketens maakt het bijvoorbeeld mogelijk om een gezond voedingspatroon in te ruilen voor gemakkelijke, maar ongezonde keuzes. Ook lichamelijke inactiviteit is een zorg van deze tijd. Al zittend rijden we met de auto naar ons werk, waar we achter de pc plaatsnemen op kantoor, en 's avonds thuis hangen we weer op de bank, genietend van een thuisbezorgde maaltijd. Een actieve leefstijl wordt vaak niet gestimuleerd door onze grotendeels geautomatiseerde

leefomgeving. Bovendien is naar buiten gaan en jezelf door de stad verplaatsen ook geen onverdeeld genoegen. Veel steden kampen met mobiliteitsproblemen die zich uiten in files, overvolle treinen, fijnstofrijke lucht en onveilige fietsroutes. Met andere woorden, in een stedelijke omgeving is het een uitdaging om de gezondheid van bewoners en bezoekers te beschermen en een gezonde leefstijl te stimuleren.

De gezonde stad en beleid

Toch is er niet alleen sprake van een spanningsveld tussen stedelijke ontwikkeling en gezond leven. We willen graag langer gezond leven én profiteren van de welvaart, de dienstverlening en de mogelijkheden die de stad biedt. Steeds meer initiatieven, beleidsdocumenten en inrichtingsprocessen concentreren zich daarom op het combineren van beide doelen. Er wordt dan gekeken hoe stedelijke ontwikkeling kan bijdragen aan gezond leven. Zo werkt de gemeente Utrecht aan haar mobiliteitsopgave door de aanleg van fietspaden en -bruggen. Het stimuleren van deze vervoersvorm is niet alleen gunstig voor de verkeersproblematiek, maar lokt ook actief en dus gezond gedrag uit. Een integrale benadering van de opgaven in onze steden biedt op deze manier een hoopvol startpunt voor gezonde verstedelijking.

Dat een gezonde leefstijl en een gezonde leefomgeving hoog op de beleidsagenda van overheidsinstanties staat, zal geen

*Stedelijk ontwerp dat uitnodigt om te bewegen.
Superkilen masterplan in de wijk Nørrebro in Kopenhagen.
Foto: Iwan Baan.*

verrassing zijn. Sterker nog, het beschermen en bevorderen van de gezondheid is als overheidstaak verankerd in de Nederlandse en Belgische Grondwet. Toch is het vraagstuk er niet een voor overheden alleen. Iedereen heeft belang bij een gezonde omgeving en ongemerkt draagt iedereen in zijn gedrag hier een deel van de verantwoordelijkheid voor. Denk aan de uitstoot van fabrieken en auto's, maar ook aan de sociale veiligheid van de buurt. Overheden, bedrijven, organisaties en burgers zijn hier allen bij betrokken. Het vraagstuk van gezonde verstedelijking is er dus één van diverse thema's en een breed scala aan betrokken partijen. Daarom worden integraliteit en samenwerking aangeduid als voorwaarden voor succesvolle oplossingen. "Health in all policies" is daarbij een gevierde term, maar in de praktijk blijkt dat niet eenvoudig te realiseren.

De gezonde stad en onderzoek

Ook in de wetenschap staat gezonde verstedelijking en een gezonde leefomgeving in de belangstelling. Waar onderzoek naar het bevorderen van gezond gedrag zich tot eind jaren negentig voornamelijk op de individuele aspecten richtte (hoe motiveer je mensen om gezond te leven?), staan kenmerken van de omgeving waarin mensen leven sinds de laatste 15 jaar sterk in de belangstelling (hoe maak je de gezonde keuze de makkelijke keuze?). Dergelijk onderzoek laat onder andere zien dat de buurt waarin je woont samenhangt met hoe gezond je bent en of je er een gezonde leefstijl op na houdt, óók wanneer rekening wordt gehouden met de demografische samenstelling van buurten. Ongelijkheid in gezondheid is een belangrijk onderzoeksthema wat hiermee ook een geografische lading krijgt. Hoe komt het dat mensen in de ene buurt gemiddeld tien jaar minder lang leven dan mensen in de andere buurt? Deze kwestie is ook voor beleidsmakers van groot belang.

Stimuleren van gezond gedrag

De gezonde stad heeft in elke levensfase weer een andere betekenis. Kinderen, jongeren, studenten, volwassenen en senioren gebruiken de stad elk op hun eigen manier. De invloed die de leefomgeving heeft op de gezondheid of op het stimuleren van gezond gedrag (gezond eten, voldoende bewegen en sporten) varieert dus ook naar levensfase. Dit themanummer van AGORA belicht daarom voor verschillende leeftijdsgroepen de invloed van de stedelijke omgeving op diverse gezondheidsaspecten. De artikelen bestrijken een palet aan thema's die allen een link hebben met de stedelijke omgeving en effecten op de gezondheid: van beweeggedrag tot hoogspanningslijnen, en van buurttuinen tot fit-toestellen in de openbare ruimte.

Jantine Schuit en Hans van Oers gaan in op de invloed van de leefomgeving op het beweeggedrag van kinderen. Zij bespreken de bevindingen van het project 'Beweeg je buurt' waar in vier Nederlandse gemeenten werd onderzocht hoe de leefomgeving van kinderen van 4 tot en met 12 jaar beweegvriendelijker gemaakt kan worden. Op basis daarvan doen de auteurs een aantal aanbevelingen voor ruimtelijke aanpassingen en beleidsvoering.

De gemeente Den Haag plaatste recentelijk zogenaamde 'fitplaatsen': openbare ruimtes in de stad die worden ingericht met fitnessstoestellen die vrij toegankelijk zijn voor de inwoners. Noud van Herpen en Sanne de Vries onderzochten voor de gemeente of en door wie deze 'fitplaatsen' gebruikt worden. Opvallend is dat de fitnessstoestellen eigenlijk bedoeld zijn voor ouderen, maar dat slechts 13% van de gebruikers daadwerkelijk een 'oudere' is. De auteurs bespreken enkele waardevolle tips om 'fitplaatsen' succesvol te laten zijn. Uit het artikel blijkt dat ook deze gezondheidsbevorderende 'maatregelen' pas echt succesvol kunnen zijn wanneer geïnvesteerd is in een netwerk van diverse samenwerkingspartners zoals de gemeente, sport- en beweegaanbieders, fysiotherapeuten en woon- en zorgcentra.

Onderzoekster Maartje Poelman bestudeert hoe de stad als een 'verleidelijke voedselomgeving' fungeert, en daarmee één van de boosdoeners is van het toegenomen overgewicht en het aantal chronische ziekten onder kinderen en jongeren. In het artikel worden een aantal voorbeelden van interventies besproken die erop gericht zijn een gezond voedingspatroon te stimuleren. Dat geografen en planologen een belangrijke rol kunnen spelen in het stimuleren van een gezonde (voedsel)omgeving, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van 'gezonde wijken', lijkt evident.

De gezonde stad heeft in elke levensfase weer een andere betekenis

Omgevingsrisico's en gezondheid

Een andere manier om naar de relatie tussen gezondheid en de stad te kijken, is het onderzoeken van de blootstelling aan stoffen, uitstoten, of stralingen die slecht zijn voor de gezondheid. Jarry Porsius heeft onderzoek gedaan naar de effecten van blootstelling aan elektromagnetische velden (EMV) van hoogspanningslijnen en zendmasten, en de zorgen die veel mensen hebben over de negatieve effecten van deze straling op de gezondheid. Uit het onderzoek blijkt dat de ideeën die omwonenden van een nieuwe hoogspanningslijn hebben over hoe gevaarlijk dit omgevingsrisico is voor hun gezondheid, inderdaad gerelateerd zijn aan hoe zij hun gezondheid ervaren. Deze zorgen zijn misschien nog wel schadelijker dan de straling zelf.

Biologisch eten, tuinieren en mediteren op de Daktuin op de Uithof, Universiteit Utrecht. Foto: Ramon Mosterd.

Gezonde stadslandbouw?

Steeds meer mensen uit de stad willen weten waar hun voedsel vandaan komt en kiezen voor eerlijk en biologisch eten. Gezamenlijk met buurtbewoners groenten, fruit en bloemen kweken is de laatste jaren in opkomst en onderzoeken tonen aan dat dit goed is voor de gezondheid. Samen met anderen tuinieren heeft daarnaast vaak ook positieve gevolgen voor de sociale cohesie en leefbaarheid in de buurt. Maar wat maakt buurttuinen succesvol? Beatriz Pineda Revilla en Arnold van der Valk hebben dit onderzocht in Amsterdam en New York. AGORA's themaredacteuren Dirk Delsing en Ineke Deelen, hebben hen geïnterviewd en alle bevindingen op een rijtje gezet. Het lijkt een uitdaging om met veel betrokkenen een buurttuin te laten slagen, maar de positieve effecten zijn duidelijk zichtbaar. Met hun achtergrond als respectievelijk architect/stedenbouwkundig ontwerper en planoloog zien Beatriz en Arnold daarnaast ook kansen voor buurttuinen als een belangrijke verbindende groene factor in de toekomstige stedelijke ontwikkeling – iets wat nog weinig tot niet voorkomt in de huidige stedelijke planning.

Het essay van Bas Spierings, Ilse van Liempt en Emiel Maliepaard belicht de andere zijde van de veelbelovende buurttuin-medaille. Het valt hen op dat de ene na de andere buurttuin verschijnt in de stad, gestimuleerd door overheden die hameren op de positieve effecten. Maar in de wetenschap is er nog maar zeer beperkt aandacht voor de mogelijke nadelige effecten van buurttuinen. De auteurs stellen dat buurttuinen weliswaar de potentie bevatten om sociale scheidslijnen tussen buurtbewoners te verminderen of te verwijderen, maar ze kunnen deze ook bevestigen en verstevigen. De auteurs eindigen met een pleidooi voor meer onderzoek met kritische reflecties op de morele normen en nieuwe scheidslijnen die in en door buurttuinen kunnen ontstaan. Op deze manier kan genuanceerd afgewogen worden wat de positieve en negatieve effecten zijn van buurttuinen op (on)gelijkheid wat betreft fysieke, mentale en sociale gezondheid.

Zelfredzame ouderen wonen langer thuis

Ouderen willen zo lang mogelijk thuis blijven wonen, en participeren in de maatschappij terwijl ze ouder worden – en het liefst in goede gezondheid. Maar 'ouderdom komt met gebreken' en voor veel ouderen is langer thuis blijven wonen niet vanzelfsprekend. Door het toenemend aantal 65-plussers is er steeds meer aandacht in beleid voor een gezonde, leefbare woonomgeving voor deze groep. Astrid Etman beschrijft in dit themanummer hoe ruimtelijke ingrepen ervoor kunnen zorgen dat deze ouderen zelfredzaam kunnen blijven, en dus langer thuis kunnen blijven wonen.

De gezonde stad: haalbaar?

Aan de hand van de verschillende invalshoeken op het thema 'de gezonde stad', laat deze uitgave van AGORA zien hoe een gezonde stad gerealiseerd kan worden. Hoewel er op verschillende gebieden succesvolle projecten worden uitgevoerd, benadrukken de auteurs dat het echte succes afhangt van een integrale, multidisciplinaire samenwerking tussen verschillende afdelingen van gemeenten, bewoners, scholen, bedrijven, zorg- en onderzoeksinstituten. Pas dan kan "Health in all policies" het gewenste effect bereiken: met zijn allen gezonder, langer en gelukkiger leven.

Literatuurselectie

Corburn, J. (2015) City planning as preventive medicine. *Preventive Medicine* 77, pp. 48-51.

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) (2015) Ruimte en gezondheid, een vanzelfsprekende combinatie? Een verkenning naar de relatie tussen ruimtelijke ordening en gezondheid vanuit het ruimtelijk, milieu- en volksgezondheidsdomein. Bilthoven: RIVM.

Rydin Y. et al. (2012) Shaping cities for health: complexity and the planning of urban environments in the 21st century. *Lancet* 379, pp. 2079–2108.

CARLJN KAMPHUIS (C.B.M.KAMPHUIS@UU.NL); UNIVERSITAIR DOCENT 'HEALTHY URBAN LIVING' BIJ DE AFDELING SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT. HAAR ONDERZOEK EN ONDERWIJS RICHTEN ZICH OP DE RELATIE TUSSEN FYSIEKE EN SOCIALE OMGEVINGSFACTOREN EN GEZOND GEDRAG.

INEKE DEELEN (J.C.C.DEELEN@UU.NL); PROMOVEERT BIJ SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT. HAAR ONDERZOEK RICHT ZICH OP DE BETEKENIS VAN BEREIKBAARHEID VAN SPORTVOORZIENINGEN VOOR DE SPORTDEELNAME.

MELLANIE VAN DOLEWEERD (MELLANIEVD@HOTMAIL.COM); WERKT BIJ HET MINISTERIE VAN DEFENSIE. VOORHEEN WAS ZE ONDERZOEKER BIJ TNO WAAR ZE ONDERZOEK DEED NAAR VRAAGSTUKKEN OMTRENT ZORGVASTGOED EN GEZONDE VERSTEDELIJKING.

MARIJKE JANSEN (F.M.JANSEN@UU.NL); PROMOVENDA BIJ DE AFDELING SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT. HAAR ONDERZOEK RICHT ZICH OP DE RELATIE TUSSEN DE FYSIEKE OMGEVING EN SPORT- EN BEWEEGGEDRAG.

MAARTJE POELMAN (M.P.POELMAN@UU.NL); GEZONDHEIDSWETENSCHAPPER EN WERKT ALS POSTDOCTORAAL ONDERZOEKER AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT BIJ DE AFDELING SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE. ZE IS VERBODEN AAN HET HEALTHY URBAN LIVING ONDERZOEKSPROGRAMMA EN DOET ONDERZOEK NAAR DE VOEDSELOMGEVING, EETGEDRAG EN GEZONDHEID.

DIRK DESSING (DIRK.DESSING@TNO.NL); ONDERZOEKER BIJ TNO BIJ DE AFDELING 'CHILD HEALTH' IN LEIDEN EN IS VERBODEN AAN HET VU MEDISCH CENTRUM TE AMSTERDAM. HIJ PROMOVEERT OP EEN ONDERZOEK NAAR DE INVLOED VAN EEN VEILIGE SCHOOLOMGEVING OP DE LICHAAMELIJKE ACTIVITEIT VAN JONGE KINDEREN.

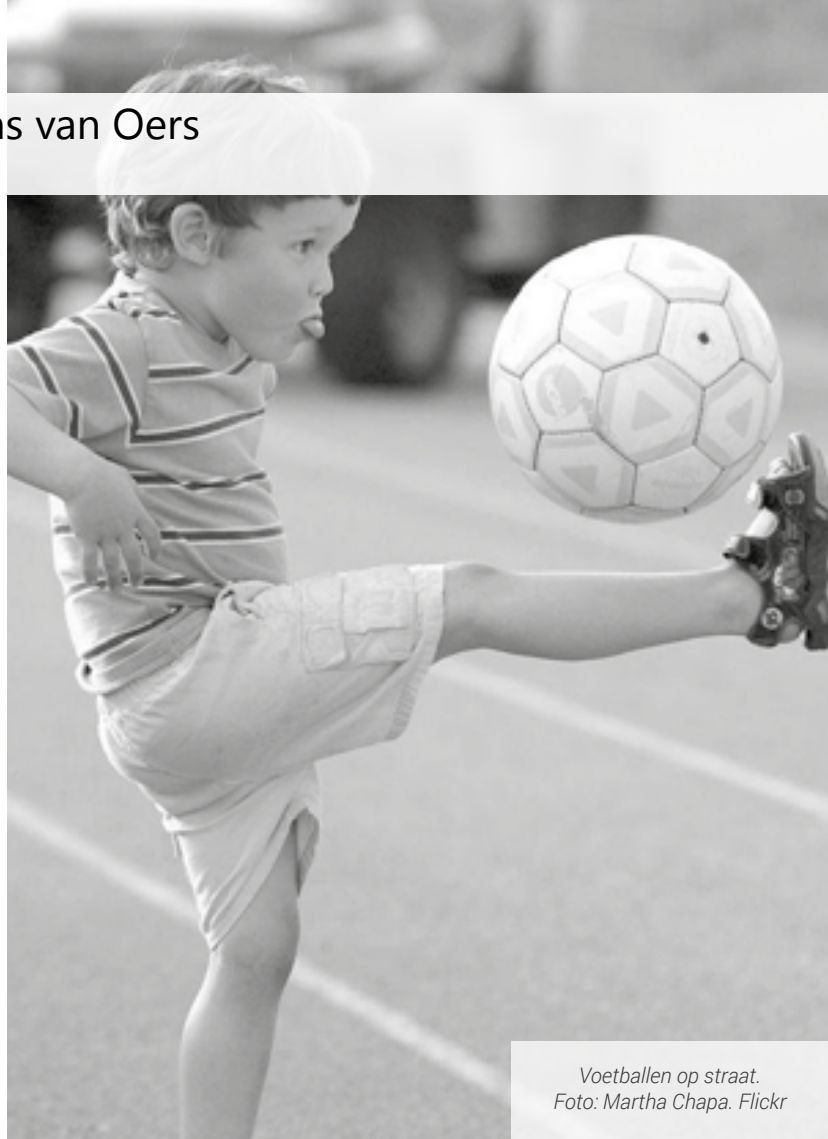
BEWEEG JE BUURT

Voldoende lichaamsbeweging is belangrijk voor de gezondheid van kinderen. In het project “Beweeg je Buurt” (BJB) is in de afgelopen acht jaar onderzoek gedaan naar mogelijkheden die gemeenten hebben om een beweegvriendelijke omgeving voor kinderen (4-12 jaar) te creëren. In samenwerking met vier Nederlandse gemeenten is onderzocht welke omgevingskenmerken samenhangen met het speel-, wandel- en fietsgedrag van kinderen en welke beleidsmaatregelen, gericht op aanpassingen in de omgeving, daadwerkelijk bijdragen aan meer lichaamsbeweging van kinderen.

Omgevingskenmerken en beweeggedrag van kinderen

In de eerste periode van het BJB-project zijn de factoren in de omgeving in kaart gebracht die het beweeggedrag van kinderen beïnvloeden. Onder beweeggedrag werd speel-, wandel-, en fietsgedrag verstaan. Om te onderzoeken welke sociale en fysieke buurtkenmerken van belang zijn voor het beweeggedrag van kinderen, werd in 2007/2008 een grootschalige enquête afgenomen onder zo'n 6400 ouders van basisschoolkinderen (4-12 jaar) uit Tilburg, Breda, 's-Hertogenbosch en Roosendaal. Tevens zijn de kenmerken van de buurten waarin de kinderen wonen in kaart gebracht, onder andere door middel van buurtobservaties. Uit dit onderzoek blijkt dat vooral de sociale buurtkenmerken, zoals sociale cohesie en sociale veiligheid een duidelijke relatie hebben met het beweeggedrag van kinderen. Met betrekking tot buiten spelen zien we dat verschillende buurtkenmerken significant samenhangen met hoeveel kinderen buiten spelen. Zo was de sociale cohesie in de buurt positief gerelateerd aan buitenspelen van kinderen in bijna alle leeftijdscategorieën, terwijl de fysieke buurtkenmerken (denk aan een groen buurttype, de aanwezigheid van water of de diversiteit van routes) vooral gerelateerd waren aan buitenspeelgedrag van jonge kinderen (4-6 jaar).

De resultaten laten verder zien dat driekwart van de kinderen in het onderzoek meestal met actief transport naar school ging. Hoe ouder het kind, hoe vaker het lopend of fietsend naar school ging. Ook sociale veiligheid was positief geassocieerd met lopen en fietsen, net zoals sociale cohesie in de buurt. We zagen echter wel dat hoe verder weg de school was, en hoe lager de sociaal-economische status van de buurt, hoe minder vaak een kind lopend of fietsend naar school ging. Ook werden er verbanden gevonden tussen buurtkenmerken en het type transport naar scholen: kinderen die in een centrumwijk wonen gaan vaker lopend of fietsend naar school, terwijl kinderen die in een groenstedelijke wijk wonen minder vaak lopend of fietsend naar school gaan. Tot slot toonden de resultaten dat de verkeersveiligheid rondom de school (zoals ervaren door de schooldirectie) positief geassocieerd was met fietsen naar school. De resultaten van de buurtobservaties in 33 buurten laten zien dat zowel het aantal formele speelfaciliteiten als ook de kwaliteit hiervan (bijvoorbeeld of de speelplekken wel of niet goed zijn onderhouden) niet samenhangen met meer

*Voetballen op straat.
Foto: Martha Chapa. Flickr*

buitenspelen van de kinderen. De aanwezigheid van informele speelplekken daarentegen, zoals trottoirs, hing wel samen met het vaker buiten spelen van kinderen. Ook verkeersveiligheid was een belangrijk buurtkenmerk dat gerelateerd was aan vaker buitenspelen, in het bijzonder voor jongens. Over het algemeen hing de aanwezigheid van rotondes, in tegenstelling tot kruispunten, vaak samen met meer buitenspelen.

Huidig en toekomstig beleid

Het in kaart brengen van de relatie tussen de omgevingskenmerken en het beweeggedrag van kinderen bood vervolgens input voor verder, beleidsmatig onderzoek. Er is met beleidsmakers uit de vier betrokken gemeenten onderzocht welke beleidsmaatregelen de hierboven genoemde relevante omgevingskenmerken dusdanig kunnen beïnvloeden dat beweeggedrag onder kinderen wordt gestimuleerd. Hierbij werd gekeken welke er al werden uitgevoerd (huidig beleid) en welke er nog verder zouden moeten worden ingezet (toekomstig beleid). Deze laatste maatregelen werden vervolgens beoordeeld op hun potentiële effectiviteit en juridische, maatschappelijke, politieke, financiële en praktische haalbaarheid middels een discussie met experts en ambtenaren van de gemeenten.

Een analyse van het huidige beleid, bijvoorbeeld het terugdringen van autoverkeer in de wijk, het aanleggen van fietspaden en het aanbieden van sportprogramma's op school, liet zien dat drie van de vier gemeenten nog geen brede multi-sectorale aanpak hanteerden. Dat wil zeggen dat de betreffende beleidsmakers meestal niet bewust samenwerkten met beleidsmakers uit andere sectoren wiens beleid ook van invloed is op de omgevingskenmerken. Echter, zo'n multi-sectorale samenwerking is wel gewenst om zo gezamenlijk het beweeggedrag onder de jeugd te stimuleren. In twee van de vier gemeenten was er

Een multi-sectorale samenwerking is gewenst om beweeggedrag te stimuleren

Effectiviteit van (nieuw) ingezet beleid

In de tweede periode van het BJB-project werd de invoering van (nieuwe) lokale multi-sectorale beleidsmaatregelen, gericht op het stimuleren van bewegen bij kinderen, in de vier gemeenten gevolgd. Hierbij werd onderzocht of dit beleid ook daadwerkelijk de leefomgeving veranderde en of dit leidde tot meer of minder lichaamsbeweging van kinderen. Daarnaast zijn succesfactoren bij de daadwerkelijke ontwikkeling, adoptie en implementatie van deze maatregelen onderzocht. Dit wordt ook wel 'procesevaluatie' genoemd.

Om het effect van de maatregelen op de relevante omgevingskenmerken te onderzoeken werd in de periode 2013-2014 opnieuw een grootschalige cross-sectionele vragenlijststudie uitgevoerd. Ook werd opnieuw een buurtobservatie gedaan in dezelfde vier gemeenten met exact dezelfde metingen. Daarnaast hebben we alle beleidsdocumenten geanalyseerd die tussen 2008 en 2013 in de betreffende gemeenten zijn uitgekomen. De belangrijkste vraagstelling van dit sub-onderzoek was om te onderzoeken of de veranderingen in het buitenspelen bij kinderen van 4 tot 12 jaar oud in deze periode verklaard konden worden door beleidsveranderingen in de fysieke en sociale omgeving.

Van de 88 geïdentificeerde beleidsmaatregelen uit de beleidsnota's die het beweeggedrag van kinderen potentieel zouden kunnen stimuleren (denk aan nieuwe verkeerssituaties, aanleg van rotonde, etc.), werden er 48 (54%) herkend in het buurtonderzoek. Met andere woorden: van deze maatregelen wisten we zeker dat ze waren uitgevoerd omdat we dit objectief konden zien. Een aantal van deze daadwerkelijke omgevingsveranderingen hing tevens samen met een verandering in het beweeggedrag van kinderen. Zo bleek uit de analyses dat meer bewegen bij kinderen deels door verbetering in ervaren aantrekkelijkheid van de omgeving en tevredenheid over de speelvoorzieningen werd veroorzaakt. Daarnaast was een verbetering in de aanwezigheid en kwaliteit van voetpaden (informele speelplek) gerelateerd aan een verbetering van het buitenspelen van kinderen. Deze bevindingen zijn de eerste indicaties dat veranderingen in de leefomgeving, door beleid ingezet, positief kunnen bijdragen aan het beweeggedrag van kinderen.

Barrières van integraal beleid

Ten behoeve van deze studie zijn ook gesprekken gevoerd met medewerkers van de gemeenten van verschillende beleidssectoren en verschillende niveaus (strategisch, tactische en operationeel), om te onderzoeken in hoeverre en tegen welke barrières zij oplopen bij het ontwikkelen en uitvoeren van integraal beleid om de lichaamsbeweging van kinderen te stimuleren. De resultaten laten verschillende barrières tijdens het beleidsproces zien, die kunnen worden ingedeeld in drie thema's:

1. Op strategisch niveau wordt vaak een integrale visie en aanpak beschreven. Dit is ondersteunend voor een integraal beleid. Echter, het is voor de gemeente lastig om het beschreven beleid op papier, (vaak vrij algemeen geformuleerd), concreet om te zetten in maatregelen in de wijk. Hierbij is dus sprake van een barrière bij het omzetten van beleid in concrete actie.

weliswaar structurele samenwerking tussen sectoren, maar het aantal beleidssectoren dat betrokken was bij deze samenwerking was beperkt. Deze uitkomsten lieten zien dat er nog veel ruimte voor verbetering is.

De resultaten tonen verder aan dat iedere beleidssector maatregelen uitvoerde die gerelateerd waren aan (de omgevingsdeterminanten van) beweeggedrag bij kinderen, maar dat deze beleidsmedewerkers vaak niet bewust waren van het potentiële effect van hun beleid op dat beweeggedrag. Dat gold bijvoorbeeld voor het aanleggen van rotondes en het leefbaarder maken van de buurt. Tot slot werd er gezamenlijk gekeken naar belangrijke succes- en faalfactoren voor een multi-sectorale aanpak om beweeggedrag onder kinderen te stimuleren. Hierbij werden bewustzijn en draagvlak onder alle beleidssectoren, een positief politiek klimaat, elkaar kennen en op de hoogte zijn van elkaars werk als belangrijke succesfactoren voor een multi-sectorale aanpak genoemd. Gebrek aan tijd en middelen werd als de belangrijkste faalfactor gezien.

Het toekomstig beleid werd vervolgens beoordeeld op hun potentiële effectiviteit en juridische, maatschappelijke, politieke, financiële en praktische haalbaarheid middels een discussie met experts en ambtenaren van de gemeenten. De beleidsambtenaren vonden vooral de maatschappelijke aanvaardbaarheid, de politieke haalbaarheid en de financiële haalbaarheid relevant en zwaarwegend bij de keuze voor bepaalde beleidsmaatregelen. In een discussieronde met beleidsmedewerkers konden in totaal 16 haalbare maatregelen worden geïdentificeerd die de fysieke en sociale omgeving zodanig kunnen veranderen dat het beweeggedrag van kinderen kan worden gestimuleerd. Dit waren maatregelen op het terrein van sociale cohesie, sociale veiligheid, bereikbaarheid van faciliteiten en verkeersveiligheid. Aan beleidsambtenaren werd vervolgens gevraagd de haalbaarheid van maatregelen te identificeren. Minder drastische maatregelen werden als meer haalbaar gezien terwijl economische maatregelen als minder haalbaar gezien werden. Tevens werd het belang van doelgroep specifieke beleidsmaatregelen besproken. Aangezien meisjes over het algemeen minder buitenspelen dan jongens, zou er volgens de ambtenaren specifiek aandacht moeten zijn voor beleid dat zich richt op het stimuleren van buitenspelen bij meisjes.

2. Beleidsmakers op strategisch en tactisch niveau richten zich meer op het vormen van netwerken buiten de eigen gemeentelijke organisatie dan op het versterken van intersectorale teams binnen de gemeente.

3. Er is interesse en intentie voor integraal gezondheidsbeleid onder medewerkers van de gemeenten, maar er wordt een duidelijke barrière gevoeld in gebrek aan tijd en ondersteuning om te komen tot innovatieve samenwerkingsverbanden.

Aanbevelingen op basis van dit onderzoek

Op basis van het onderzoeksproject kan een aantal conclusies worden getrokken en aanbevelingen worden gedaan, die hieronder achtereenvolgens worden besproken.

'Stimuleer bewegen door maatregelen gericht op omgeving en individu.'

Het beweegvriendelijker maken van de buurt maakt het voor kinderen gemakkelijker om de actieve keuze te maken in plaats van de inactieve keuze. Als beweeggedrag door diverse prikkels in de omgeving wordt beïnvloed, wordt het voor kinderen makkelijker om de neiging tot minder bewegen te weerstaan.

Kinderen bewegen meer als ze hun omgeving aantrekkelijk vinden

'Pas formele speelplekken aan de behoefte van kinderen en hun ouders aan'

Niet zozeer de aanwezigheid van een formele speelplek, maar vooral de ervaren kwaliteit van zo'n speelplek is van belang om beweeggedrag te stimuleren. Het is daarom belangrijk dat de bestaande formele speelplekken voldoen aan de verwachtingen van de kinderen en hun ouders uit de buurt, zodat de tevredenheid over de voorziening verbetert. Hiervoor is inzicht nodig in wat ouders en kinderen belangrijk vinden (bijv. veiligheid, verlichting, toezicht vanuit het huis of hoe schoon het is).

'Geef aandacht aan informele speelplekken'

Het feit dat informele speelplekken zo belangrijk zijn voor het buiten spelen van kinderen, geeft aan dat we ons niet alleen moeten focussen op de inrichting van formele speelplekken. De stoep of een pleintje geeft de mogelijkheid om touwtje te springen, te skaten, of een balletje te trappen. Je zou deze stoep kunnen uitbreiden door een deel van de straat hieraan toe te voegen. Dat gebeurt nu bijvoorbeeld ook al in België ('speelstraat'). Als dit op een veilige manier gebeurt, door bijvoorbeeld gemotoriseerd verkeer te verbieden of stapvoets te laten rijden, dan kan het speelterrein dicht bij huis worden vergroot.

'Richt je ook op verkeersveiligheid en sociale veiligheid'

Verkeersveiligheid rondom de school is van invloed op het beweeggedrag van kinderen. Gemeenten kunnen scholen ondersteunen bij het veiliger maken van de verkeerssituatie rondom hun school. Daarnaast is er tot op heden vooral veel onderzoek gedaan naar het effect van de fysieke omgeving op het beweeggedrag van kinderen, terwijl deze studie aantoont dat ook de sociale veiligheid en sociale cohesie bijdragen aan meer bewegen door kinderen. Deze relatie is nog relatief weinig onderzocht, maar verbetering in de sociale veiligheid van een wijk kan in potentie goed bijdragen aan meer beweeggedrag van de kinderen.

'Geef aandacht aan organisatieprocessen in de gemeente om integraal beleid vorm te geven'

Vanwege de behoefte aan verantwoording wordt er vaak vooral aandacht gegeven aan wat interventies gericht op het stimuleren van beweeggedrag nu concreet oplevert (bijv. een daling in het percentage overgewicht en obesitas). Er is echter weinig aandacht voor de wijze waarop binnen een gemeente, of tussen gemeenten en andere partijen de maatregel wordt ontwikkeld en georganiseerd. De organisatie kan vaak beter, maar inzicht in hoe de processen binnen de gemeenten of in samenwerking met ander is georganiseerd kan tevens verklaren waarom sommige effectmaten wel of niet verbeterd zijn.

'Stel lange termijn doelen'

Om duurzame oplossingen te vinden is het van belang om een duidelijk lange termijn doel voor ogen te hebben en vervolgens terug te redeneren wat ervoor nodig is om daar te komen. Echter, dit is vaak niet in het belang van een gemeente omdat zij een vierjarig termijn hebben en binnen die vier jaar vooral prioriteit geven aan de implementatie van programma's en projecten in plaats van ontwikkeling van een strategische lange termijn plan met activiteiten. Op basis van het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat een integrale lange termijn visie nodig is die volgende aspecten inhoudt:

1. Visie op het proces met gezamenlijk vastgestelde procesdoelen;
2. Strategisch inhoudelijke visie op integratie van sectoren en gezamenlijke belangen, waarbij voldoende aandacht is hoe intersectorale samenwerking te bevorderen;
3. Een gezamenlijk vastgesteld en door de partijen gecommitteerd lange termijn doel.

Literatuurselectie

- Aarts M.J., J.J. Mathijssen, J.A. van Oers, A.J. Schuit (2012) Associations Between Environmental Characteristics and Active Commuting to School Among Children: a Cross-sectional Study. *International Journal of Behavioral Medicine* 19.3.
- Aarts M.J., A.J. Schuit, I.A. van de Goor, H.A. van Oers (2011) Feasibility of multi-sector policy measures that create activity-friendly environments for children: results of a Delphi study. *Implementation Science* 15;6:128.5.
- Aarts M.J., S.I. de Vries, J.A.M. van Oers, A.J. Schuit (2012) Outdoor play among children in relation to neighborhood characteristics: A cross-sectional neighborhood observation study. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 984.
- Aarts M.J., H.C.G. Wendel-Vos, H.A.M. van Oers, I.A.M. van de Goor, A.J. Schuit (2010) Environmental determinants of outdoor play in children: a large scale cross-sectional study. *American Journal of Preventive Medicine* 39(3), pp. 212-219.
- Hendriks A.M., J.M. Habraken, S.P.J. Kremers, M.W.J. Jansen, H. van Oers, A.J. Schuit (accepted) Obstacles and enablers on the way towards integrated physical activity policies for childhood obesity prevention – An exploration of local policy officials' views. *Biomed Research*

JANTINE SCHUIT (JANTINE.SCHUIT@RIVM.NL) IS HOOFD VAN HET CENTRUM VOEDING, PREVENTIE EN ZORG VAN HET RIJKSINSTITUUT VOOR VOLKSGEZONDHEID EN MILIEU EN HOOGLEERAAR GEZONDHEIDSBEDORVEN EN BELEID BIJ DE VRIJE UNIVERSITEIT IN AMSTERDAM.

HANS VAN OERS (HANS.VAN.OERS@RIVM.NL) IS CHIEF SCIENCE OFFICER VAN HET RIJKSINSTITUUT VOOR VOLKSGEZONDHEID EN MILIEU EN HOOGLEERAAR PUBLIEKE GEZONDHEID AAN DE UNIVERSITEIT VAN TILBURG.

MET MEDEWERKING VAN MARIE JEANNE AARTS, JOLANDA HABRAKEN, JOGÉ BOUMANS, MONIQUE SIMONS, ANNA-MARIE HENDRIKS RIJKSINSTITUUT VOOR VOLKSGEZONDHEID EN MILIEU (RIVM), VRIJE UNIVERSITEIT (VU) AMSTERDAM, UNIVERSITEIT VAN TILBURG (UvT). HET ONDERZOEK WERD MOGELIJK GEMAAKT DOOR FINANCIERING VAN ZONMw.

ESSAY Maartje Poelman

Obesogene voedselomgeving:
snackwand vol ongezonde keuzes
Foto: Radio Saigón, Flickr

DE STAD ALS VERLEIDELIJKE VOEDSELOMGEVING

Eten en drinken is niet meer weg te denken uit ons straatbeeld: bijna altijd en overal is dit verkrijgbaar. In vergelijking met dertig jaar terug eten we ongezonder, zijn we dikker en hebben we vaker chronische ziekten. Dit artikel beschrijft de stand van zaken wat betreft onze kennis over de rol van de voedselomgeving in het eetgedrag van kinderen en jongeren onder de 18 jaar.

Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) hebben op dit moment wereldwijd 1.9 miljard (ongeveer 26%) mensen overgewicht waarvan 600 miljoen (ongeveer 8%) ernstig overgewicht, ook wel obesitas genoemd. In Nederland heeft 48% van de bevolking overgewicht, waarvan 12% met obesitas kampt. Overgewicht wordt geassocieerd met een verhoogde kans op chronische ziekten zoals diabetes type 2, hart- en vaatziekten, depressie en tevens met een verminderde kwaliteit van leven. Ook is te zien dat diabetes type 2 momenteel vaker onder kinderen voorkomt, meestal als gevolg van een ongezond voedingspatroon en een te hoog lichaamsgewicht. Vroeger stond diabetes type 2 ook wel bekend als 'ouderdomssuiker' maar gezien het toegenomen aantal kinderen en jongeren met deze ziekte gaat deze omschrijving niet meer op. De negatieve gezondheidsgevolgen van overgewicht en obesitas zorgen ervoor dat dit een groot maatschappelijk probleem is.

In Nederland heeft ongeveer 14% van de kinderen overgewicht. In vergelijking met andere Westerse landen zoals Engeland (28%) en de Verenigde Staten (29%) is dit percentage relatief laag. Toch zijn er binnen Nederland tamelijk grote verschillen te zien in het aantal kinderen met overgewicht en obesitas. Allereerst zijn er regionale verschillen zichtbaar. Volgens cijfers van het Centraal Bureau van de Statistiek is het aandeel kinderen met overgewicht woonachtig in steden hoger dan in minder stedelijke regio's. Zo

ligt het percentage kinderen met overgewicht in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag hoger dan het landelijk gemiddelde. In de provincies Drenthe, Friesland en Noord-Brabant ligt het percentage kinderen met overgewicht hier juist onder. Ten tweede zijn er ook binnen steden grote verschillen zichtbaar. Een belangrijke factor die hiermee samenhangt zijn verschillen in sociaal economische positie (SEP) van individuen. In wijken en buurten met een lage gemiddelde SEP komt overgewicht veel vaker voor dan in buurten met een hoge SEP. In sommige buurten is bijna 1 op de drie kinderen te zwaar. Neem als voorbeeld de stad Utrecht. Volgens het Engelse tijdschrift The New Economy is Utrecht één van de gezondste grootstedelijke omgevingen van deze wereld. Uit een onderzoek van de Gemeente Utrecht (2014) blijkt dat 12% van de basisschoolscholieren in Utrecht te zwaar zijn. Dit ligt iets onder het landelijk gemiddelde. Echter, het onderzoek laat ook zien dat in minder welvarende buurten als Overvecht en Kanaleneiland overgewicht veel vaker voorkomt (respectievelijk 23% en 26%) dan onder basisschoolscholieren woonachtig in de welvarende buurten zoals de binnenstad en Wittevrouwen (respectievelijk 7% en 3%). Sommige van deze buurten zijn maar een paar straten van elkaar verwijderd. Deze voorbeelden maken duidelijk dat, in plaats van naar het landelijk gemiddelde prevalentiecijfer te kijken, het inzichtelijker is om naar de verschillen in prevalentiecijfers van overgewicht binnen een land of stad te kijken. Dit is belangrijk

om twee redenen. Ten eerste kunnen zo gebieden worden geïdentificeerd waar beleid of interventies het hardst noodzakelijk zijn om de situatie te verbeteren. Tevens kan het bestuderen van buurt- of regionale verschillen in overgewicht inzicht bieden in de achterliggende oorzaken van overgewicht, waardoor we beter leren begrijpen hoe overgewicht ontstaat.

Hoe ontstaat overgewicht?

Een positieve energiebalans, waarbij mensen meer energie binnenkrijgen (door voedselconsumptie) dan dat zij verbruiken (door lichamelijke activiteit), wordt gezien als de belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van overgewicht. Dit klinkt simpel, maar de oorzaken waardoor mensen meer energie binnen krijgen dan verbruiken vormen een complex geheel en worden beïnvloed door verschillende factoren. Dit artikel richt zich op de inname-kant van de energiebalans.

Factoren die voedselconsumptie beïnvloeden worden vaak in drie groepen opgesplitst: 1) intrapersonlijke factoren zoals genen, fysiologie (honger), emoties, maar ook kennis en attitudes, 2) interpersoonlijke factoren zoals normen en waarden van familie/vrienden en onderlinge eetgewoonten en cultuur en 3) omgevingsfactoren zoals voedselaanbod, of beleid en regelgeving rondom gezonde voeding. De invloed van zowel intrapersonlijke, interpersoonlijke en omgevingsfactoren op voedselconsumptie wordt theoretisch ondersteund door het "sociaal-ecologisch model" zoals zichtbaar in Figuur 1. Het uitgangspunt van dit model is dat gedrag door verschillende factoren van verschillende niveaus wordt beïnvloed. Sociaal-ecologische modellen vinden hun oorsprong in het vakgebied van de biologie, waar de term 'ecologie' verwijst naar de relatie tussen organismen en hun omgeving. Later is deze term overgenomen door de gedrags- en gezondheidswetenschappen, uitgaande van de wisselwerking tussen het individu en hun fysieke en sociaal-culturele omgeving. Dit artikel zal zich verder toespitsen op de omgevingsfactoren, en dan met name hoe de voedselomgeving invloed heeft op eetgedrag van kinderen en jongeren.

De moderne voedselomgeving

De door de tijd heen veranderde voedselomgeving wordt internationaal door wetenschappers en gezondheidsinstanties (bijvoorbeeld WHO en de Verenigde Naties) aangemerkt als één van de belangrijkste oorzaken van de huidige obesitasproblematiek. De voedselomgeving kan worden omschreven als 'het aanbod van eten en drinken in de omgeving van mensen'. Vroeger was er schaarste van aanbod, vaak veroorzaakt door het mislukken van de oogst. Dit probleem kennen we in de moderne Westerse samenleving al lang niet meer aangezien schaarste heeft plaats gemaakt voor overproductie en intensieve marketing van smaakvol, bewerkt, energierijk en goedkoop voedsel. Er is een grote beschikbaarheid aan eten, de prijzen zijn relatief laag en de porties van eten en drinken zijn groter geworden. Meer recentelijk vinden deze veranderingen ook plaats in lage- en middeninkomenslanden zoals in Azië. Globalisering, industrialisatie, een verbeterde economische positie en urbanisatie spelen hierin onder andere een rol. Door de globalisering spreiden Westerse voedingsbedrijven zich uit naar lage- en middeninkomenslanden waardoor Westers, vaak sterk bewerkt voedsel, ook hier toegankelijk en beschikbaar wordt. Daarnaast hebben mensen in lage- en middeninkomenslanden hun economische positie door de jaren heen zien verbeteren, waardoor meer geld te besteden is aan voedsel. Dit wordt zichtbaar in het nastreven van een Westers voedselpatroon (bijvoorbeeld hoog in dierlijke eiwitten) in plaats van het traditionele voedingspatroon (vaak laag in verzadigd vet en hoog in vezels). Tot slot trekken er meer en meer inwoners van lage- en middeninkomenslanden naar de stad waar zij vaker worden blootgesteld aan Westerse voedingsinvloeden dan in de rurale gebieden. De groep mensen in lage- en middeninkomenslanden die overstapt naar een

consumptiepatroon bestaande uit meer vlees en sterk bewerkte producten dat hoger is in verzadigd vet, toegevoegde suikers en zout, groeit hierdoor gestaag. Dit vertaalt zich ook weer in het toenemende aantal inwoners met overgewicht en obesitas in deze landen. Ter illustratie: waar in China vroeger veel kinderen ondervoed waren, is het aantal jeugdigen (2-18 jaar) met overgewicht in de afgelopen twee decennia flink gestegen. In 1991 had 6.2% van deze kinderen overgewicht, in 2000 was dit gestegen naar 8.5% en in 2011 was het percentage maar liefst 15.4%.

Onze voedselomgeving is dikmakend

Obesogene verleidingen in de voedselomgeving

Doordat we leven in een omgeving waar bijna altijd en overall smaakvol en goedkoop voedsel aanwezig is, worden we zo ongeveer op ieder moment van de dag verleid tot het consumeren van (vaak calorierijk) eten en drinken: thuis, onderweg, op school en op het werk, in de bouwmarkt, in de winkelstraat, bij het tankstation en bij de kassa van de supermarkt. Het is hierdoor veel makkelijker om ongezonde dan gezonde voedingskeuzes te maken. De voedselomgeving wordt daarom ook wel 'obesogeen' genoemd, omdat deze dikmakend is. Voor veel mensen is het moeilijk om weerstand te bieden aan de obesogene omgeving. Ten eerste is de mens van nature ingesteld om in tijden van overvloed te consumeren, om zo reserves op te bouwen om te overleven in tijden van schaarste. Vanuit dit perspectief leven we de laatste decennia echter in overvloed. Ten tweede hebben mensen een aangeboren voorkeur voor zoet, zout en vet, en het liefst een combinatie daarvan. Veel sterk bewerkte voedingsmiddelen (zoals koek, chips, frisdrank, snacks en kant-en-klaar-maaltijden) zijn wat dat betreft perfect samengesteld, waardoor je als consument het meeste geniet, en dus het meeste eet. In de afgelopen jaren is het aanbod van dit soort voedingsmiddelen enorm toegenomen. Ten derde maken alle verleidingen in de omgeving continu aanspraak op onze zelfcontrole. Onze zelfcontrole is simpel gesteld de mate waarin we 'nee' kunnen zeggen tegen verleidingen. Als je één keer een verleiding tegenkomt in de vorm van bijvoorbeeld een lekkere snack, dan lukt het waarschijnlijk wel om deze te weerstaan. Maar hoe meer verleidingen in de omgeving, hoe moeilijker het wordt om keer op keer weerstand te bieden en hoe groter de kans dat men uiteindelijk zwicht. Aanbiedingen en marketing maken ons nog gevoeliger voor deze ongezonde producten. Uit een Amerikaanse studie is gebleken dat mensen gemiddeld 200 eetbeslissingen per dag maken, en dat een groot deel van deze beslissingen wordt aangewakkerd door prikkels uit de omgeving. Alles bij elkaar kan het voor mensen dus heel lastig zijn om maat te houden.

De gezonde keuze de gemakkelijke keuze

In de preventie van obesitas wordt in het laatste decennium meer nadruk gelegd op het gezonder maken van de voedselomgeving (waarbij dus gericht wordt op de omgevingsfactoren uit Figuur 1). Dit is een belangrijke verschuiving, want vroeger werd in interventies vooral de nadruk gelegd op het 'veranderen' van het individuele gedrag (intrapersonlijke factoren), bijvoorbeeld door middel van voorlichtingscampagnes over gezond eten. Echter, gemiddeld gezien nam het aantal mensen met overgewicht en obesitas hierdoor niet af en werd duidelijk dat het bijbrengen van kennis over gezonde voeding niet het gewenste effect had.

Voor het gezonder maken van de voedselomgeving worden verschillende strategieën geïmplementeerd én onderzocht om 'de gezonde keuze de gemakkelijke (of gangbare) keuze' te laten worden. Veel van deze strategieën zijn gericht op de jeugd, om zo het

risico op overgewicht en bijbehorende gezondheidscomplicaties al op jonge leeftijd te voorkomen. Dat is belangrijk omdat overgewicht op jonge leeftijd meestal overgaat naar overgewicht op volwassen leeftijd en moeilijk te keren is. In verschillende gemeenten in Nederland wordt er door diverse partijen als gemeenten, scholen, sportverenigingen, bedrijven en zorgverleners gewerkt om een omgeving te creëren waar structureel aandacht is voor een gezonde leefstijl en waar de gezonde keuze de norm moet zijn.

Gezonde omgeving voor de jongste burgers van het land

Een voorbeeld hiervan is het veranderde beleid op veel kinderdagverblijven om standaard kraanwater te schenken in plaats van suikerhoudende dranken (als limonade of diksap), wat eerder vaak de standaard was. Op deze manier moet water drinken de norm worden. Ook wordt er gewerkt aan de implementatie van een gezonde school- en sportkantine waarbij een gezond voedingsaanbod de overhand heeft. Zo wordt de jeugd gestimuleerd om na de wedstrijd niet naar een mierzoet sportdrankje en friet te grijpen, maar wordt er geprobeerd om hen te verleiden om (kraan)water te drinken als ze dorstig zijn of een gezonde snack na de wedstrijd te kiezen. Hetzelfde wordt getracht op scholen, om zo jongeren te verleiden om een gezonde lunch te eten met bijvoorbeeld volkorenbrood en fruit, in plaats van een gevulde koek of kroket. Het Voedingscentrum heeft zelfs de 'Schoolkantinebrigade' in het leven geroepen om scholen concrete hulpmiddelen en praktische informatie te geven om hun kantine gezond in te richten. Op dit moment zijn veel scholen in Nederland actief bezig om een gezonde schoolkantine in te richten. In sommige gevallen wordt samengewerkt met onderzoekers om kennis te vergaren over de werking en effectiviteit van deze initiatieven, al is het op dit moment te vroeg om hier resultaten over te geven.

Ook buiten de directe schoolomgeving moet aandacht besteed worden aan het voedselaanbod. In veel steden staat op loopafstand van de school een frietkar of is de supermarkt om de hoek. Jongeren hoeven op deze manier geen gebruik te maken van de schoolkantine en halen hun versnaperingen elders. Vorig jaar raakten het 'happy-hour patatje' en de zogenaamde 'snackwand' in opspraak. Tussen de middag werd het happy-hour patatje voor €1,- aangeboden vlakbij een grote scholengemeenschap in Meppel waardoor het volgens de lokale overheid wel heel aantrekkelijk was voor jongeren om een ongezonde keuze te maken. In supermarkten rondom scholen werd in 2015 geëxperimenteerd met de snackwand, vol met ongezonde keuzes als frikandel-, saucijzenbroodjes en suikerhoudende frisdranken. Deze was speciaal ontworpen voor scholieren en was meteen bij de ingang van de supermarkt geplaatst. Op deze manier hoefden de scholieren niet meer de hele winkel door, maar konden ze hun ongezonde pauzehap direct bij de

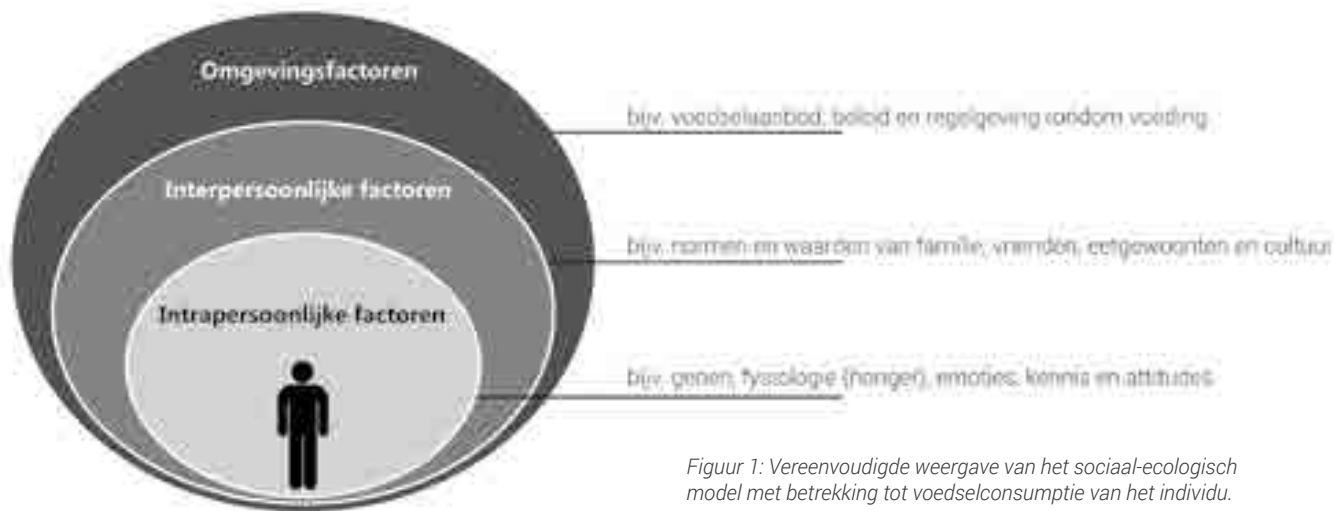
ingang halen. Toch zijn er ook supermarkten die met initiatieven komen om de gezonde keuze te stimuleren. Zo is er een grote supermarktketen in Nederland die scholieren wil aansporen tot het maken van gezonde keuzes door jonge winkelmedewerkers rondleidingen te laten geven in de winkel en uitleg te geven over gezonde voedselkeuzes. Op deze manier moeten jongeren gestimuleerd worden om voor een gezondere keuze te gaan. Een sympathiek gebaar, al is het de vraag of dit werkelijk zoden aan de dijk zet zolang de schappen vol liggen met aantrekkelijk geprijsde ongezonde producten.

Is suiker het nieuwe roken?

Sommige gezondheidsinstanties en wetenschappers zijn van mening dat het nodig is om nog een stap verder te gaan dan het simpelweg beter beschikbaar maken van gezonde producten. Zij pleiten voor strengere overheidsingrijpen, om door middel van wet- en regelgeving ongezondere producten minder toegankelijk te maken en zo een gezondere voedselomgeving voor jongeren te creëren. Hierbij wordt vaak een vergelijking gemaakt met de weg die tabak heeft afgelegd. Van een stoer en sterk gepromoot genotsmiddel is het inmiddels afgedreven naar een sterk gereguleerd en weinig aantrekkelijk product. Er mag tegenwoordig niet meer gerookt worden in openbare gebouwen, het openbaar vervoer, op het werk en in de horeca. Tabak mag alleen nog maar aan volwassenen en op een beperkt aantal plekken verkocht worden, op de verpakking moeten waarschuwingsteksten staan en er mag vrijwel geen reclame meer voor worden gemaakt. Dit is te danken aan overheidsregulering en heeft bijgedragen aan een sterke daling van het aantal rokers. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek is het aantal (volwassen) rokers in de afgelopen 20 jaar gedaald van 36% naar 24%. Ook beginnen steeds minder jongeren met roken. De vergelijking van roken met voedselconsumptie gaat echter niet één-op-één op. Met roken kun je simpelweg stoppen, terwijl je altijd moet blijven eten. Verder is het wetenschappelijke bewijs voor de ongezonde effecten van roken veel sterker dan voor typisch ongezonde voedingsproducten. Toch worden er voorzichtige stappen gezet om ook door middel van regulering de consumptie van ongezonde voedingsmiddelen terug te dringen. In sommige landen beginnen de eerste van dit soort strengere maatregelen in werking te treden. Zo werd recent bekend gemaakt dat in Islington (VK) een verbod is ingesteld op het plaatsen van nieuwe snackbars binnen een straal van 200 meter van een school. Deze methode is vergelijkbaar met het Amsterdamse beleid om cannabisgebruik onder scholieren terug te dringen. Hierdoor moesten vanaf 2014 coffeeshops binnen een straal van 250 meter van middelbare scholen hun deuren sluiten. Ook heeft de oud-burgermeester van New York zich enkele jaren geleden hard gemaakt voor een verbod op de verkoop van grote bekers frisdrank (> 475 ml) in restaurants, bioscopen en food trucks in New York om zo de frisdrankconsumptie te verminderen. De sterke frisdranklobby won het echter van de burgemeester en zo kan er in de stad nog steeds genoten worden van de 'big gulp' (beker van ± 950 ml). Ook fiscale maatregelen en duidelijke etikettering op verpakkingen worden in sommige landen ingezet om voedsel onaantrekkelijker te maken. Zo wordt er in verschillende landen (bijvoorbeeld in Mexico) accijns op frisdrank geheven en wordt er gepleit om met duidelijke labeling op de verpakkingen mensen te helpen gezondere voedingskeuzes te maken.

*Frisdrank overal beschikbaar
Foto: Matthew Kenwick, Flickr*

Figuur 1: Vereenvoudigde weergave van het sociaal-ecologisch model met betrekking tot voedselconsumptie van het individu.

Nieuwbouw, gezonde bouw?

Een andere manier om een gezonde omgeving te creëren is het bouwen van nieuwe gezonde wijken. Volgens het European Healthy City Network van de WHO gaat het bij gezond stedelijk plannen om de integratie van gezondheid en welzijn in stedenbouwkundige projecten. Op deze manier staan de behoefte van mensen en/of gemeenschappen aan de basis van de planningsprocessen en dient er een juiste balans gevonden te worden tussen zowel sociale, ecologische en economische factoren. In Engeland maakte de National Health Service begin 2016 bekend gezonde wijken te gaan bouwen om hiermee diverse ongezonde gedragingen te ontmoedigen. Het plan is om 10 wijken te bouwen met 76.000 huizen voor zo'n 170.000 nieuwe inwoners. In de ontwikkeling van deze wijken zal geput worden uit wetenschappelijk onderzoek waarbij de relatie tussen de woonomgeving, gezondheidsgedragingen en obesitas is onderzocht. Op deze manier zijn bekende obesogene factoren uit de stedenbouwkundige plannen verbannen (zowel in relatie tot voeding- als beweeggedrag) en zijn juist de gezondheid- en welzijn-bevorderende factoren in de plannen opgenomen. Enerzijds wordt in deze wijken getracht om lichamelijke activiteit en actief transport te stimuleren door aantrekkelijke speeltuinen, veilige speelplekken en wandel- en fietspaden te creëren. Anderzijds zal in deze wijken gezonde voeding worden gepromoot. Zo wordt er bijvoorbeeld gesproken over het instellen van 'fastfood free zones' in de nieuwe wijken waardoor rondom scholen of bepaalde straten geen ongezonde voeding mag worden verkocht. Deze manier van plannen en bouwen heeft veel gemeen met duurzame ontwikkelingen die reeds plaatsvinden waarbij gelijkheid, intersectorale samenwerking, betrokkenheid van burgers en duurzaamheid centraal staan. Voor stadsgeografen en planologen is het belangrijk om te beseffen dat zij invloed kunnen hebben op de condities van de omgeving waarin mensen leven en werken en de toegang tot faciliteiten en diensten die er zijn. Denk bijvoorbeeld aan de winkels en voedselvoorzieningen die worden beoogd in een nieuwe wijk.

Effecten

De effectiviteit van alle maatregelen om de prevalentie van obesitas te verminderen zal in de komende jaren pas echt duidelijk worden. We hebben er met elkaar 30 jaar over gedaan om dikker te worden en ook de voedselomgeving waarin we leven is in deze 30 jaar sterk veranderd. Dit tij is dus niet binnen een paar jaar gekeerd en het vergt dan ook een lange adem voordat de effecten van de relatief jonge inspanningen voor een gezondere voedselomgeving zichtbaar zullen worden. Daarbij spelen uiteraard ook andere factoren een rol, bijvoorbeeld aan de beweegkant van de balans: de beweegvriendelijkheid van de leefomgeving kan op veel plaatsen ook nog flink verbeterd worden, bijvoorbeeld door middel van uitdagende speeltuinen voor kinderen, groene en veilige speelplekken, fietspaden en parken in de stad. Hierbij is het belangrijk om er voor te waken dat de kloof tussen arm en rijk niet groter wordt, waarbij alleen de mensen met een hoge sociaal

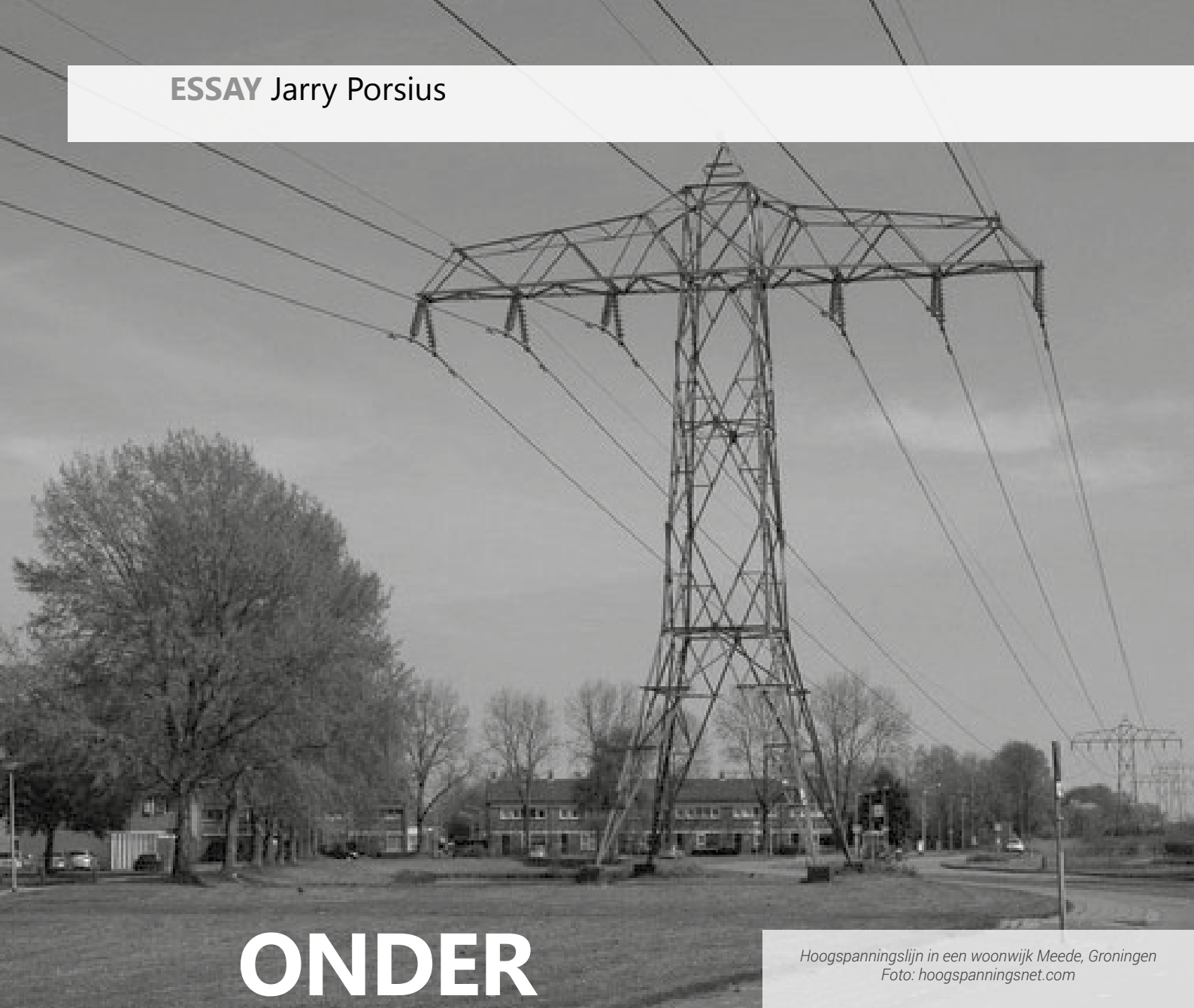
economische positie profiteren van de verbeteringen en dus dunner en gezonder worden. Extra aandacht moet uitgaan naar het creëren van een gezonde leefomgeving voor groepen met een lagere sociaaleconomische positie. Naast de Westerse omgeving moeten we ook de voedselomgeving in lage- en middeninkomenslanden blijven monitoren. Nu de voedingsindustrie meer onder vuur ligt door de grotere focus op gezondheid in Westerse landen (bijvoorbeeld restrictie op marketing of voedselbelasting) zal de industrie zich waarschijnlijk meer en meer richten op lage en midden inkomenslanden. Hierdoor is de verwachting dat in deze landen de komende jaren het voorkomen van obesitas en chronische ziekten juist zal toenemen. Naar verwachting zal in de toekomst het aantal mensen met overgewicht en chronische ziekten in deze lage en middeninkomens landen nog groter zijn dan in het Westen. En wat is de rol van het Westen hier in?

Het creëren van een gezonde (voedsel)omgeving is allang niet meer alleen het terrein van voedingsdeskundigen en gezondheidsprofessionals. De landelijke politiek, lokaal beleid, commerciële organisaties en ruimtelijke professionals, waaronder planologen, geografen, architecten en projectontwikkelaars, moeten in hun werk meer en meer rekening houden met dergelijke gezondheidsvraagstukken. Ik hoop dat deze tendens tot een multidisciplinaire aanpak zich voortzet en we met elkaar kunnen bijdragen aan een gezondere samenleving, in het bijzonder voor onze jongste burgers. Zal het ons lukken om de jongste generatie lang en gezond te laten leven? De tijd zal het leren.

Literatuurselectie

- Brennan, L. K., R.C. Brownson & C.T. Orleans (2014) Childhood obesity policy research and practice: evidence for policy and environmental strategies. *American journal of preventive medicine*, 46(1), pp. e1-e16.
- Popkin, B. M. (2001) The nutrition transition and obesity in the developing world. *The Journal of nutrition*, 131(3), pp. 871S-873S.
- Sallis, J. F., N. Owen & E.B. Fisher (2008) Ecological models of health behavior. *Health behavior and health education: Theory research and practice*, 4, pp.465-486.
- Wansink, B., & J. Sobal (2007) Mindless eating the 200 daily food decisions we overlook. *Environment and Behavior*, 39 (1), pp. 106-123.
- World health Organization (2016) Factsheet overweight and obesity. Geciteerd op 02-06-2016. Beschikbaar via: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/>

MAARTJE POELMAN (M.P.POELMAN@UU.NL) IS GEZONDHEIDSWETENSCHAPPER EN WERKT ALS POSTDOCTORAAL ONDERZOEKER AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT BIJ DE AFDELING SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE. ZE IS VERBONDEN AAN HET HEALTHY URBAN LIVING ONDERZOEKSPROGRAMMA ([WWW.UU.NL/HUL](http://www.uu.nl/hul)) EN DOET ONDERZOEK NAAR DE VOEDSELOMGEVING, EETGEDRAG EN GEZONDHEID.

*Hoogspanningslijn in een woonwijk Meede, Groningen
Foto: hoogspanningsnet.com*

ONDER HOOGSPANNING

Mensen worden dagelijks blootgesteld aan allerlei stoffen die slecht kunnen zijn voor hun gezondheid. Van hormoonverstorende stoffen in alledaagse producten als speelgoed, tot elektromagnetische velden (EMV) van hoogspanningslijnen en zendmasten. Zijn de zorgen over de effecten van die blootstellingen mogelijk niet veel kwalijker voor onze gezondheid dan de werkelijke blootstelling?

“Alles is straling en trilling. Maar al deze extreme frequenties zijn niet natuureigen voor ons lichaam. En wie daar gevoelig voor is, kan behoorlijk ziek raken van straling die steeds je zenuwstelsel prikkelt”, aldus de moderne ‘Don Quichotte’ Liesbeth over haar gevecht tegen straling (“Liesbeth vecht tegen straling”, Telegraaf, 30-6-2014). Hoewel experts de risico’s van blootstelling aan EMV door zendmasten en hoogspanningslijnen als klein inschatten, maakt de meerderheid van de Europese bevolking zich hier wel zorgen over. Deze zorgen leiden vaak tot protesten van omwonenden wanneer er een nieuwe hoogspanningslijn of zendmast in de buurt wordt geplaatst. Om aan deze zorgen tegemoet te komen heeft de Nederlandse overheid in 2006 ruim 16 miljoen euro uitgetrokken voor onderzoek naar de relatie tussen EMV en de gezondheid. Een

van die onderzoeken heeft zich gericht op de relatie tussen de zorgen die mensen kunnen hebben over blootstellingen aan EMV en hun ervaren gezondheid. Dit artikel gaat in op de resultaten en achtergrond van dit onderzoek.

Naast dat er geld is uitgetrokken voor onderzoek naar de mogelijke gezondheidseffecten van EMV, wordt in Nederland het voorzorgsbeginsel toegepast bij de bouw van nieuwe hoogspanningslijnen. Omwonenden binnen een specifieke magneetveldzone van een nieuwe hoogspanningslijn, doorgaans een straal van 55 meter, krijgen een aanbod om hun huis aan de overheid te verkopen. Ook worden bestaande lijnen zoveel mogelijk ondergronds gebracht. De kosten voor deze maatregelen worden geschat op 580 miljoen euro. Deze maatregelen zijn onder

andere genomen vanwege onderzoek dat aanwijzingen heeft gevonden dat kinderleukemie vaker voorkomt binnen de eerder genoemde magneetveldzone. In tegenstelling tot straling van hogere frequenties, zoals röntgenstraling, is er van de extreem laagfrequente EMV van hoogspanningslijnen niet bekend hoe dit kanker zou kunnen veroorzaken. Stel dat we er toch vanuit gaan dat blootstelling aan dit type straling de oorzaak is van het vaker voorkomen van kinderleukemie, dan zou met deze preventieve maatregelen in Nederland één geval van kinderleukemie in de twee jaar voorkomen kunnen worden.

Experts versus leken

Dat het oordeel van experts over het gevaar van omgevingsrisico's niet overeen hoeft te komen met het oordeel van burgers of beleidsmakers is niets nieuws. Baanbrekend onderzoek heeft in de jaren '80 al laten zien dat mensen bij het inschatten van risico's voornamelijk afgaan op twee basiskennmerken van een risico. Hoe ernstig is de te verwachten uitkomst en hoe onbekend is het risico? Hoe ernstiger en hoe onbekender, hoe hoger de risicoperceptie. Factoren zoals de (on)vrijwilligheid van de blootstelling, of de blootstelling (on)eerlijk verdeeld is en of het een gevaar kan vormen voor toekomstige generaties, bepalen mede de inschatting van de ernst. Bij de onbekendheid van een risico speelt bijvoorbeeld mee of we de blootstelling kunnen ruiken of voelen, of er een vertraagd effect is en hoeveel wetenschappelijke kennis er is over het risico. Deze factoren kunnen verklaren waarom mensen de risico's van blootstelling aan EMV in het algemeen hoog inschatten, maar ook waarom mensen EMV van elektrische dekens minder gevaarlijk vinden dan van hoogspanningslijnen. Is het erg als de risicoperceptie van sommige blootstellingen onevenredig hoog uitvalt? Wel als er een relatie bestaat tussen risicoperceptie en de gezondheid.

Het risico van ervaren blootstelling

De meeste mensen zijn bekend met het zogenaamde placebo-effect. Wanneer we mensen in medisch onderzoek een placebo geven, voelen zij zich vaak beter dan wanneer ze helemaal geen medicijn krijgen. Het omgekeerde gebeurt echter ook en dit wordt een nocebo-reactie genoemd. In dat geval rapporteert iemand in een medisch onderzoek bijwerkingen (bijvoorbeeld hoofdpijn, duizeligheid of andere niet-specifieke klachten) terwijl hij of zij slechts een placebo heeft gekregen. Men denkt dat dergelijke effecten ontstaan door verwachtingen die men heeft van de behandeling. Deze kunnen positief zijn ("ik denk dat m'n hoofdpijn weg zal gaan"), maar ook negatief ("die chemische troep in mijn lijf kan niet goed voor me zijn"). Onderzoek heeft laten zien dat dergelijke nocebo-reacties vaak voorkomen in medisch onderzoek en een grote invloed kunnen hebben op de gezondheidsbeleving. Als negatieve verwachtingen het ingrediënt zijn voor dergelijke nocebo-reacties, waarom zouden deze effecten dan niet ook kunnen optreden bij blootstellingen aan omgevingsrisico's?

Recent experimenteel onderzoek heeft laten zien dat mensen meer gezondheidsklachten rapporteerden wanneer hen verteld was dat zij aan EMV van WiFi of van een magnetische spoel onder hun stoel werden blootgesteld. In werkelijkheid werden mensen helemaal niet blootgesteld aan EMV. Een dergelijke nocebo-achtige reactie is ook gevonden in onderzoek naar de effecten van infrasound afkomstig van windturbines. Infrasound is geluid met een hele lage frequentie, welke je doorgaans niet kan horen. Het ontstaat bijvoorbeeld wanneer een windturbine actief is, maar ook wanneer we op het strand naar het geluid van de zee luisteren. Sommige mensen maken zich zorgen over de mogelijke schadelijke effecten van dit type geluid. In de betreffende experimenten werden mensen in een laboratorium blootgesteld aan infrasound van windturbines of aan nep infrasound, terwijl men vooraf óf positieve óf negatieve informatie kreeg over blootstelling aan dit type geluid. Men vond geen effect van het geluid op gerapporteerde

gezondheidsklachten, maar wel van de informatie die men vooraf kreeg. Negatieve informatie leidde tot meer klachten, positieve tot minder. Het is dus mogelijk om in een laboratorium klachten bij mensen op te wekken door ze te wijzen op blootstelling aan een omgevingsgevaar.

Het gevaar van informatie

De vraag of dergelijke effecten ook opgewekt kunnen worden buiten een laboratorium is minder vaak onderzocht. Dit vormde dan ook een belangrijke aanleiding voor onderzoek rondom de plaatsing van nieuwe hoogspanningslijnen. In het dagelijks leven zijn er zoveel zaken die onze gedachten bezighouden dat het nog maar de vraag is hoeveel effect informatie over blootstellingen heeft. Dit effect is echter moeilijk om te onderzoeken. Een van de redenen is dat het lastig te voorspellen is wanneer mensen dergelijke informatie krijgen. Een groep onderzoekers vond een creatieve oplossing. Ze maakten daarbij gebruik van een klachtenregistratiesysteem van de overheid en de aandacht die in de media werd besteed aan de mogelijke bijwerkingen van een medicijn voor de behandeling van een trage schildklier.

Er ontstond ophef nadat de niet-werkzame bestanddelen van dit medicijn veranderden. Het nieuwe medicijn bevatte exact dezelfde samenstelling van actieve ingrediënten, maar de smaak en het uiterlijk van de pillen waren anders geworden. De media deden hier verslag van en vermeldde een aantal klachten die vaker voor zouden komen bij gebruik van het 'nieuwe' medicijn. Door het aantal en het type gezondheidsklachten dat werd gemeld vóór de televisie-uitzendingen te vergelijken met erna, kon men achteraf proberen te achterhalen wat het effect van de mediaraapportages was geweest. Naast dat er in het algemeen meer klachten werden gerapporteerd na de televisie-uitzendingen, was het opvallend dat alleen klachten die in de uitzendingen werden genoemd, toenamen. Niet-genoemde klachten werden net zo vaak gerapporteerd als voor de uitzendingen. Deze studie laat zien hoe mediaraapportages mogelijk een negatief effect op onze gezondheid kunnen hebben. Daarnaast bieden de gebruikte onderzoeksmethoden aanknopingspunten voor het onderzoek naar de ervaren gezondheid bij de komst van nieuwe hoogspanningslijnen.

Media en gezondheidsrisico's van EMV

Wat is er bekend over hoe er over de gezondheidsrisico's van blootstelling aan EMV wordt geschreven in de media? Verschillende analyses van berichten in de media hebben laten zien dat er buitenproportioneel negatief wordt geschreven over deze effecten. Vaak worden alleen burgers aan het woord gelaten over hun ervaren klachten en zorgen, zoals bij het citaat aan het begin van dit artikel, zonder dat deze in de context van onderzoek naar de effecten van EMV wordt geplaatst.

Zorgen maken over blootstelling is mogelijk slechter dan de daadwerkelijke blootstelling aan straling

Om de gevolgen hiervan te onderzoeken zijn bewoners in Nederland geïnterviewd over hun ervaringen met de informatievoorziening rondom de geplande plaatsing van een nieuwe hoogspanningslijn. Bewoners gaven aan veel onzekerheid te ervaren omtrent de mogelijke risico's van EMV, mede gevoed door inconsistente

Hoogspanningslijnen van 380 kilovolt vormen de snelwegen van het hoogspanningsnet in Nederland en België
Kaart: hoogspanningsnet.com

berichtgeving vanuit media, de overheid en andere betrokkenen bij het planningsproces. Aan de ene kant werd gecommuniceerd dat er slechts een klein risico is, terwijl er aan de andere kant mensen werden uitgekocht en lijnen ondergronds werden gebracht. Dit versterkte de al bestaande vermoedens dat het ongezond is om in de buurt van een hoogspanningslijn te wonen. Een dergelijke context maakt het waarschijnlijker dat nocebo-reacties optreden na de plaatsing van een nieuwe hoogspanningslijn.

Nocebo-reacties op hoogspanningslijnen

Vanwege de toegenomen vraag naar betrouwbare en duurzame energie, worden nieuwe hoogspanningslijnen geplaatst. Dit biedt de unieke mogelijkheid om gezondheidsreacties op een omgevingsrisico te onderzoeken buiten het laboratorium. In een grootschalige studie werden mensen die dichtbij en verder weg woonden van een nieuwe hoogspanningslijn uitgenodigd om mee te doen aan een onderzoek. We vroegen hen meerdere keren vragenlijsten in te vullen over hun gezondheid en de omgeving zowel vóór als na de ingebruikname van de nieuwe hoogspanningslijn. De eerste metingen (T1 en T2) vonden plaats gedurende de aanleg van de nieuwe hoogspanningslijn. De andere (T3 en T4) na de ingebruikname (figuur 1). Uit de grafieken A en B blijkt dat deelnemers een toename van cognitieve klachten (concentratieproblemen, vergeetachtigheid, etc.) en somatische klachten (hoofdpijn, buikpijn, spierpijn, etc.) rapporteerden na de ingebruikname van de nieuwe lijn. Daarnaast blijkt uit grafiek C dat tegelijkertijd de overtuiging toenam dat deze klachten veroorzaakt werden door een hoogspanningslijn. Voor mensen die dichtbij de nieuwe lijn woonden, was deze overtuiging zelfs voor de ingebruikname al sterker aanwezig. Dit suggereert dat zowel de aanleg van de nieuwe lijn als de ingebruikname een negatief effect had op de gezondheidsbeleving van omwonenden.

De vraag is natuurlijk of de toename aan klachten door nocebo-mechanismen verklaard kon worden, of dat ook andere oorzaken een rol speelden. Bijvoorbeeld de blootstelling aan EMV van de nieuwe lijn. Dit laatste is in dit onderzoek niet uit te sluiten, al wordt dit onwaarschijnlijk geacht. Allereerst toonden de aanvullende

analyses dat de toename in de overtuiging dat klachten werden veroorzaakt door een hoogspanningslijn ook de toename in gerapporteerde klachten verklaarde. Dit laat zien dat ideeën die mensen hebben over hoe gevaarlijk een omgevingsrisico voor hun gezondheid is, daadwerkelijk gerelateerd is aan hoe zij hun eigen gezondheid ervaren. Dit is in lijn met het eerder besproken experimentele onderzoek naar nocebo-reacties.

Daarnaast bleek dat er een specifieke subgroep van omwonenden was die er sterker van overtuigd raakte dat hun klachten kwamen door een hoogspanningslijn. Deze bewoners bleken voor de ingebruikname al sterkere negatieve gezondheidsverwachtingen te hebben van hoogspanningslijnen, gaven aan meer gehoord te hebben over deze effecten in de media en van vrienden, en zij meldden uit zichzelf dat er in hun omgeving een nieuwe hoogspanningslijn in gebruik was genomen. Dit alles suggereert dat de plaatsing van de nieuwe hoogspanningslijn bij sommige omwonenden een proces in gang heeft gezet waarbij ideeën en klachten elkaar hebben versterkt.

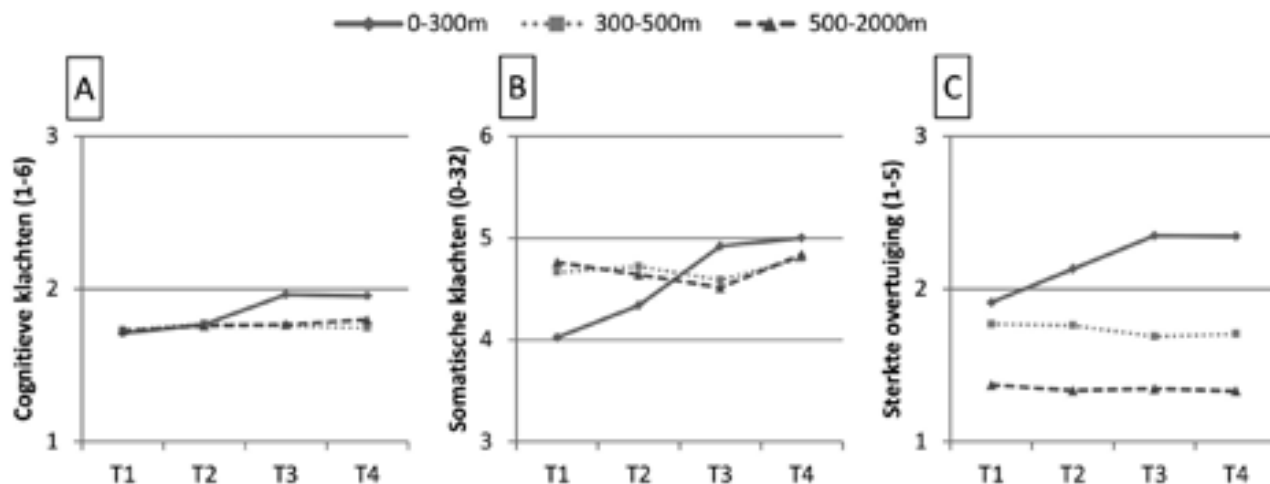
Bescherm jezelf tegen nocebo's

Er is nog maar weinig bekend over hoe vaak en hoe sterk nocebo-reacties op risico's in onze woonomgeving voorkomen. Nog minder weten we over hoe dergelijke reacties verminderd kunnen worden. Hoe kunnen wij ons hier dan tegen wapenen? Het eerder besproken onderzoek lijkt misschien te suggereren dat we ons gewoon niet zo druk moeten maken over al die risico's en misschien wat meer moeten stilstaan bij de voordelen. De mobiele telefoon redt tenslotte elke dag levens en zonder hoogspanningslijnen hebben we niet de elektriciteit om onze telefoons op te laden. Toch is dit wel een erg vereenvoudigde weergave van het probleem. Allereerst zijn er in het verleden omgevingsrisico's geweest die we in eerste instantie niet serieus namen en waar we later spijt van kregen. Dit was bijvoorbeeld het geval bij roken en asbest. Zorgen over omgevingsrisico's kunnen dus wel degelijk nuttig zijn. Daarnaast is het een slechte strategie om zorgen te bestrijden, door te zeggen dat je je geen zorgen hoeft te maken. Beter is het om zorgen van anderen en van jezelf serieus te nemen. Laat dat nou precies zijn wat er, in de ogen van veel omwonenden, niet is gebeurd op het moment dat er plannen kwamen om nieuwe hoogspanningslijnen aan te leggen.

Verbeteren van communicatie noodzakelijk

Uit de eerdergenoemde interviews met omwonenden is gebleken dat er een aantal zaken is misgegaan in de communicatie op het moment dat er plannen kwamen om een nieuwe hoogspanningslijn aan te leggen. Dit droeg bij aan gevoelens van onrecht over het plaatsingsproces. Allereerst speelde de inhoud van de verspreide informatie een rol. Deze leek niet aan te sluiten bij de informatiewensen van omwonenden. Folders gingen in algemene zin over technische aspecten van het constructieproces, de noodzaak van een nieuwe hoogspanningslijn, de inspraakprocedure etc. Waar omwonenden eigenlijk informatie over wilden was over het effect op hun gezondheid, het effect op het landschap en de mogelijke waardedaling van hun huis. En dan niet in algemene zin, maar op het niveau van individuele huishoudens. Het toch al aanwezige wantrouwen ten opzichte van de verschaft informatie werd alleen maar groter door het globale karakter ervan. Wanneer mensen aan elkaar informatie over risico's moeten geven, doen zij dit graag met verbale labels ("een klein risico"), terwijl exacte informatie vaker gewenst is.

Verder ging er op relationeel vlak ook een aantal zaken mis. Veel mensen hoorden te laat en via informele bronnen over de mogelijke komst van een hoogspanningslijn. De gebruikelijke praktijk om een advertentie in de krant te plaatsen wanneer dergelijke infrastructurele projecten worden aangekondigd, lijkt een achterhaalde methode in de huidige tijd, waarin moderne middelen ons in staat stellen om rechtstreeks met burgers in

Figuur 1: De effecten van de ingebruikname van een nieuwe hoogspanningslijn op de gezondheidsbeleving van omwonenden
Porsius et al, 2015

contact te treden. Ook ervoeren sommige omwonenden dat hun zorgen niet serieus werden genomen. Aan de ene kant kwam dit doordat men het gevoel had slechts schijninvloed te hebben op het plaatsingsproces. Aan de andere kant werd er in persoonlijk contact vaak uiterst diplomatiek gereageerd op zorgen over bijvoorbeeld de gezondheidsrisico's, wat omwonenden als neerbuigend ervoeren.

Geplaatste hoogspanningslijn heeft een negatief effect op de gezondheidsbeleving

Conclusies

Het is niet gezegd dat het verbeteren van de communicatie rondom blootstelling aan omgevingsrisico's nocebo-reacties kan verminderen. Hier moet meer onderzoek naar gedaan worden. Net als naar de sociale context waarin dergelijke reacties kunnen optreden. Dat geldt overigens niet alleen voor hoogspanningslijnen, maar ook voor andere omgevingsrisico's die door mensen als onbekend en potentieel ernstig worden gezien. Wanneer wij onze zorgen over dergelijke risico's daadwerkelijk serieus willen nemen, kunnen we dergelijk onderzoek het beste gezamenlijk uitvoeren met de mensen die aan de risico's worden blootgesteld. Bijvoorbeeld met behulp van zogenaamd participatief actie-onderzoek. Bij dergelijk onderzoek werken onderzochten en onderzoekers op gelijkwaardig niveau samen aan het oplossen van een probleem. Dit in tegenstelling tot de meer traditionele rolverdeling waarbij de 'objectieve' onderzoeker op grotere afstand staat van de 'naïeve' onderzochte en meer gericht is op het begrijpen van het probleem dan het oplossen ervan. Wanneer een mogelijk omgevingsrisico zich manifesteert kan actie-onderzoek wellicht de communicatie tussen alle betrokken partijen verbeteren en tegelijkertijd het inzicht vergroten in de omstandigheden waaronder nocebo-reacties kunnen ontstaan.

Literatuurselectie

- Claassen, L. et al. (2012) Media coverage on electromagnetic fields and health: Content analysis of Dutch newspaper articles and websites. *Health Risk & Society*, nr. 14, pp. 681-696.
- Crichton, F. et al. (2014) Can expectations produce symptoms from infrasound associated with wind turbines? *Health Psychology*, nr. 33, pp. 360-364.
- Faasse, K. et al. (2012) Impact of television coverage on the number and type of symptoms reported during a health scare: A retrospective pre-post observational study. *BMJ Open*, nr. 2.4, e001607.
- Slovic P. (1987) Perception of risk. *Science*, nr. 236, pp. 280-285.
- Tracey, I. (2010) Getting the pain you expect: Mechanisms of placebo, nocebo and reappraisal effects in humans. *Nature Medicine*, nr. 16, pp.1277-1283.

JARRY PORSIUS (J.T.PORSIUS@TUDELFT.NL) IS POSTDOCTORAAL ONDERZOEKER AAN DE TU DELFT. ZIJN PROMOTIEONDERZOEK NAAR GEZONDHEIDSGEVOELSEN OP NIEUWE HOOGSPANNINGSLIJNEN VOERDE HIJ UIT BIJ HET VU MEDISCH CENTRUM IN AMSTERDAM. ZIJN PROEFSCHRIFT (UNDER HIGH TENSION – HEALTH RESPONSES TO THE INTRODUCTION OF NEW HIGH-VOLTAGE POWER LINES) IS OP AANVRAAG BESCHIKBAAR BIJ DE AUTEUR.

Stimuleren van onderling contact bij
Buurttuinen Transvaal, Amsterdam Oost.
Foto: Suzanne Blanchard (2012)

GROENTEN UIT DE STAD

Stadslandbouw geeft niet alleen een krachtige impuls aan de leefbaarheid van de wijk, maar kan ook een positieve bijdrage leveren aan de gezondheid. Hoe komen buurtprojecten voor stadslandbouw tot stand en wanneer zijn ze succesvol? AGORA ging hierover in gesprek met onderzoekers Beatriz Pineda Revilla (Universiteit van Amsterdam) en Arnold van der Valk (Wageningen Universiteit).

Er bestaan veel verschillende vormen van stadslandbouw. De interesse van Beatriz Pineda Revilla ligt vooral bij de informele initiatieven die leiden tot een gemeenschappelijke buurttuin. Stukjes braakliggende grond in steden worden de laatste jaren steeds vaker nuttig gebruikt door bewoners. Samen met burens bewerken zij de grond voor het verbouwen van groenten, fruit en bloemen. De opkomst van deze vorm van stadslandbouw, ook wel 'urban gardening' genoemd, sluit aan bij de trend om meer biologische en lokale producten te eten en bij de behoefte om meer betrokken te zijn bij de eigen woonomgeving. De buurttuinen in Nederland worden vaak gerund door een heel diverse groep mensen uit de buurt. Een recent rapport van het RIVM laat dan ook zien dat de buurttuinen sociale cohesie in de buurt stimuleren. Daarnaast geeft het rapport aan dat de buurttuinen bijdragen aan de gezondheid van de buurtbewoners: het werken in de tuinen zorgt voor meer lichamelijke beweging, afname van stress en het eten van meer groenten en fruit. Het verbouwen van groenten in de stad is overigens niet geheel zonder risico's voor de gezondheid, doordat de grond en lucht vervuild kunnen zijn. Volgens het RIVM zijn deze risico's beperkt, maar moeten ze wel in de gaten gehouden worden.

Stadslandbouw en stedelijke ontwikkeling

Beatriz ziet veel potentie in stadslandbouw als verbindende groene factor in toekomstige stedelijke ontwikkelingen:

"Het zou zo mooi zijn om te zien dat stadslandbouwinitiatieven met elkaar verbonden kunnen worden door een soort groene infrastructuur, waar buurttuinen deel van uitmaken."

Haar motivatie om onderzoek te doen naar buurttuinen komt voort uit haar achtergrond als planoloog en architect. Tot voor kort werd in beleidsstukken weinig over deze informele vorm van stadslandbouw gesproken, vooral omdat dit soort plekken vaak spontaan ontstaan en als functie niet erkend worden in bestemmingsplannen. Volgens planoloog en hoogleraar Landgebruikspianing Arnold van der Valk, reflecteert dit nog het conventionele idee van urbanisatie waarbij groen als 'reststukjes' gezien werden. Het besef dat groene ruimten een bijdrage leveren aan de gezondheid van stedelingen en de aandacht hiervoor in de media, hebben ertoe bijgedragen dat groene ruimten steeds belangrijker zijn geworden.

Bottom-up versus top-down initiatieven

Wat maakt dat sommige initiatieven tot stadslandbouw succesvoller zijn dan anderen? Met deze vraag in het achterhoofd keek Beatriz voor haar masterthesis niet alleen naar buurtinitiatieven in Amsterdam, ook deed ze enige tijd onderzoek in Brooklyn, New York. Net als Beatriz, heeft ook Arnold enkele maanden gewoond en gewerkt in New York en daar stadslandbouw initiatieven onderzocht. Hun ervaringen in deze steden leerden hen dat er een groot onderscheid is tussen projecten die worden gestart door de bewoners zelf ('bottom-up'), en projecten die worden gestart door een overkoepelende organisatie zoals een woningbouwcorporatie ('top-down'). Initiatieven die worden gestart van bovenaf zijn over het algemeen geen lang leven beschoren omdat bewoners niet genoeg bij de projecten betrokken blijken te zijn. Vergeleken met Nederland kent New York een sterke en langere traditie van burgerinitiatieven ('civil society').

Buurttuinen in New York en Amsterdam onderzocht

Zowel in New York als in Amsterdam heeft Beatriz verschillende buurttuinen onderzocht die een 'hybride' (combinatie van bottom-up en top-down) oorsprong hebben. In dit artikel worden twee van deze hybride buurtinitiatieven uitgelicht: de 'Garden of Eden', gelegen in Brooklyn in New York, en de 'Buurttuinen Transvaal', gelegen in de Transvaalbuurt in Amsterdam-Oost. Beide buurttuinen staan bekend als succesvolle buurtinitiatieven. Arnold en Beatriz schreven in AGORA 2016-2 al over de Garden of Eden: een 'community garden' die door bewoners van de gestigmatiseerde sociale woningbouwflats 'The Projects' bijgehouden wordt, en die ondersteund werd door de woningbouwcorporatie NYCHA (New York City Housing Association) en enkele non-profit organisaties. Net als bij de Garden of Eden is ook bij de Buurttuinen Transvaal het initiatief genomen door buurtbewoners. Een aantal bewoners ergerden zich aan de drugsdealers in de buurt, en aan de 'saai groene strook' midden in de buurt die slechts gebruikt werd door hondenuitlaters. Afzonderlijk van elkaar wendden zij zich in 2009 tot de gemeente omdat ze ideeën hadden om de ruimte te verbeteren. Het vijftal mobiliseerde vervolgens andere omwonenden. De gemeente maakte het initiatief van de buurttuin mede mogelijk door het beschikbaar stellen van Leefbaarheidsbudget, en de inzet van een 'participatiemakelaar' met een netwerk in de buurt.

Succesindicatoren voor buurttuinen

Aan de hand van interviews met tuiniers en andere betrokkenen bij de buurttuinen analyseerde Beatriz welke indicatoren bepalend waren voor het slagen van de buurtinitiatieven. Met behulp van een literatuurstudie over veerkrachtige sociaalecologische systemen onderscheidt Beatriz in totaal zeven indicatoren: 1) zekerheid over grondeigendom, 2) flexibiliteit van instituties, 3) gelijkheid en inclusie, 4) leiderschap en visie, 5) sociale en economische diversiteit, 6) capaciteit om te leren en innoveren en 7) actieve participatie door toegenomen sociaal kapitaal. Hieronder worden ze kort toegelicht aan de hand van voorbeelden uit de onderzoeken van Beatriz en Arnold.

Het succes van zowel bottom-up als hybride buurttuinen staat of valt bij de zekerheid over het grondbezit van de tuin. Het illegaal verbouwen van groenten op een stuk grond waarvan niet duidelijk

De Nederlandse 'verenigingscultuur' kan ook ongelijkheid creëren

is wie de eigenaar is, kan namelijk leiden tot het sluiten van de buurttuin. De flexibiliteit, of de mate waarin partijen als de gemeente en woningbouwcorporaties open staan voor samenwerking met bewoners, is daarnaast bepalend voor het succes. Op het gebied van gelijkheid en inclusie was zowel in de Garden of Eden in New York als bij de buurttuinen Transvaal in Amsterdam bij aanvang nog werk aan de winkel. Hoewel iedereen werd uitgenodigd om te participeren, was er geen sprake van een gelijke dynamiek binnen de groep bij de Garden of Eden (New York). Beatriz beschrijft een duidelijk verschil tussen de Afrikaans-Amerikaanse dames die hier 'de broek aan hebben' en de andere dames, waaronder dames van Chinese afkomst die geen Engels spreken. Bij de Buurttuinen Transvaal in Amsterdam waren de initiatiefnemers juist erg bewust bezig met het betrekken van buurtbewoners van verschillende afkomst, bijvoorbeeld bij de verdeling van de stukken land. Er werd daarnaast een 'vier jaar regel' ingesteld: na vier jaar moet je stukje tuin verlaten zijn en worden overgedragen aan een andere buurtbewoner. Ook de 'hondenuitlaters' kregen een eigen stuk grond. Beatriz maakt duidelijk dat deze maatregelen niet zomaar tot stand kwamen:

"In het begin voelde niet iedereen zich welkom. Er werden daarom veel initiatieven georganiseerd om mensen naar de tuin te brengen, een dialoog te starten en zo sociale cohesie en sociaal kapitaal te stimuleren".

Een voorbeeld van zo'n initiatief is 'bring your own food', waarbij iedereen gerechten vanuit de eigen culturele achtergrond naar de tuin meebrengt. Het meehelpen in de buurttuin kan voor ontmoetingen zorgen tussen buurtbewoners die elkaar anders niet snel zouden spreken.

Beatriz Pineda Revilla is werkzaam als onderzoeker en docent aan het departement voor Urban Planning van de Universiteit van Amsterdam en doet daar haar promotie onderzoek naar het verminderen van energiegebruik in stedelijke gemeenschappen. Dit interview artikel is gebaseerd op haar masterthesis voor Urban Studies aan de UvA, waarbij ze buurttuin initiatieven vergeleek in relatie tot stedelijke planning.

Arnold van der Valk is planoloog en hoogleraar in Wageningen. Hij specialiseert zich in verduurzaming van de voedselketen en geschiedenis van de ruimtelijke ordening.

Beatriz Pineda Revilla en Arnold van der Valk.
Foto: Dirk Dessing

Beatriz en Arnold delen een passie voor duurzame voedsel planning en stadslandbouw, en zijn beide verbonden aan het Amsterdam Institute for Advanced Metropolitan Solutions (AMS) (www.ams-amsterdam.com).

Buurttuinen Transvaal van bovenaf gezien.
Foto: Suzanne Blanchard (2012)

Volgens Arnold speelt de buurttuin daarom, net als het voetbalveld, een belangrijke rol bij de emancipatie en sociale cohesie in de buurt. Anders dan het betoog van Bas Spierings, Ilse van Liempt en Emiel Maliepaard elders in dit themanummer doet vermoeden, is Arnold van mening dat deze sociale betekenis van buurttuinen zwaar onderschat wordt.

In beide buurttuinen ontstonden op het gebied van leiderschap de nodige problemen. Beatriz formuleerde 'leiderschap en visie' dan ook als een belangrijke succesindicator, die in alle projecten in meer of mindere mate een aanzienlijke rol speelt. Iets typisch Nederlands is dat een buurtinitiatief als een moestuin georganiseerd moet zijn in de vorm van een vereniging, inclusief voorzitter, secretaris en penningmeester. Hierbij moeten de regels van de lokale overheid gevolgd worden. Buurttuinen moeten dus op zoek naar een leider, wat consequenties kan hebben voor de onderlinge verhoudingen. Het verenigingsdenken heeft aan de andere kant ook voordelen, en onderscheidt de Nederlandse buurttuinen van die in New York:

"De Garden of Eden is geen vereniging, wat dingen soms 'tricky' maakt. De Afrikaans-Amerikaanse dames kunnen erg bazig zijn, zij laten de andere vrouwen niet gauw aan het woord. Leiderschap en gelijkheid zijn meer ongelijk verdeeld in New York, terwijl het bij de onderzochte buurttuinen in Nederland democratischer gaat".

Bij de Garden of Eden (New York) speelt daarnaast ook mee dat niet iedereen Engels spreekt. Naast taalachterstand, kan de positie van vrouwen en cultuurverschillen spanningen rondom leiderschap veroorzaken. Beatriz benadrukt echter dat taalbarrières en cultuurverschillen juist ook positief kunnen werken. Zo ontstond er bijvoorbeeld contact tussen de Afrikaans-Amerikaanse dames en de Engelssprekende kinderen van de andere vrouwen. Daarnaast leerden de vrouwen elkaar hoe zij gewend zijn producten te verbouwen.

Meer diversiteit biedt buurttuinen een grotere kans om te overleven

Voor zowel de Garden of Eden als de Buurttuinen Transvaal bleek de sociale en economische diversiteit erg bepalend te zijn voor het slagen van de moestuinen. "Als er diversiteit in kennis, leeftijd, inkomen en etniciteit is, heb je als buurtinitiatief een grote kans om te overleven." Er kan zo op verschillende manieren en via verschillende ingangen geld ingezameld worden om de tuin te laten draaien. Bottom-up projecten ontvangen daarentegen vaak geen ondersteuning van organisaties. Zij zijn volledig afhankelijk van het geld en de inzet van de leden. De Amsterdamse Buurttuinen Transvaal scoort slechter op economische diversiteit dan de Garden of Eden in New York. Over het algemeen geldt: hoe meer stakeholders, hoe beter de economische diversiteit.

Een succesindicator die bij de Buurttuinen Transvaal een belangrijkere rol speelde was de capaciteit om te leren en te innoveren, ofwel het openstaan voor nieuwe ideeën. Hierbij kan

gedacht worden aan het zelf saneren van de vervuilde grond door middel van composteren. De laatste maar niet minder belangrijke succesindicator is actieve deelname aan de buurttuin door toename van sociaal kapitaal. Een buurttuin kan pas een succes worden als er echt een gemeenschap opgebouwd is, een broedplaats voor sociaal kapitaal. "Als je geen gemeenschap hebt gevormd, wordt het geen succes (...) Je hebt een groep met leiders nodig, die in de buurt van de tuin wonen, de tuin onderhouden en echt om de ruimte geven".

Leren van buurttuinen in New York en Amsterdam

Bij het vergelijken van de buurttuin initiatieven in New York en Amsterdam, viel het Beatriz op dat succesvolle buurttuinen in New York vaker 'echt' bottom-up geïnitieerd zijn, en tegelijkertijd door een breder netwerk van non-profit organisaties ondersteund worden dan in Nederland het geval is. Bovendien was het starten van het onderzochte buurtinitiatief in New York toegankelijker omdat men zich bij de woningbouwcorporatie kon aanmelden voor subsidieregelingen. Het Nederlandse buurttuin initiatief dat Beatriz heeft onderzocht was meer 'hybride' van oorsprong. Inmenging van de gemeente, een participatiemakelaar of woningbouwcorporatie kan bijdragen aan de levensvatbaarheid van een buurttuin. Maar participatiemakelaars zouden wellicht, meer dan nu het geval is, een belangrijke rol kunnen vervullen in het opstarten van samenwerking met non-profit organisaties. Voor de Nederlandse buurttuininitiatieven biedt de ervaring met het werken in verenigingen zowel kansen als gevaren. Aan de ene kant kan een vereniging duidelijke kaders bieden omtrent de gelijkheid, inclusie en leiderschap van alle betrokkenen. Aan de andere kant kan dit ook belemmerend werken voor bottom-up initiatieven en juist ongelijkheid stimuleren.

Zeker nu steeds meer onderzoek wordt gedaan naar de betekenis en gezondheidseffecten van buurttuinen, is de kans aanwezig dat buurttuinen meer dan voorheen worden opgenomen in het gemeentelijk beleid. Hierbij moet echter opgepast worden dat gemeenten en andere partijen de buurttuinen niet te veel omarmen als wondermiddel en top-down plekken gaan aanwijzen voor buurttuinen. Voor gemeenten kan het daarom een uitdaging zijn om bottom-up en hybride buurttuinprojecten te stimuleren, zonder dat het van bovenaf geïnitieerd wordt. Met haar achtergrond als architecte en stedenbouwkundig ontwerpster, heeft Beatriz Pineda Revilla met haar sociaal-wetenschappelijke masteronderzoek een duidelijk kader geschetst voor toekomstig beleid omtrent buurttuinen. Meer kennis over deze gezonde groene ruimten kan eraan bijdragen dat haar ambitie verwezenlijkt wordt, namelijk dat stadslandbouw opgenomen wordt als verbindende groene ruimte in de toekomstige stedelijke ontwikkeling.

Literatuurselectie

Claassen, L. et al. (2012) Media coverage on electromagnetic fields and health: Content analysis of Dutch newspaper articles and websites. *Health Risk & Society*, nr. 14, pp. 681-696.

Crichton, F. et al. (2014) Can expectations produce symptoms from infrasound associated with wind turbines? *Health Psychology*, nr. 33, pp. 360-364.

Faasse, K. et al. (2012) Impact of television coverage on the number and type of symptoms reported during a health scare: A retrospective pre-post observational study. *BMJ Open*, nr. 2, 4, e001607.

INEKE DEELEN (J.C.C.DEELEN@UU.NL) PROMOVEERT BIJ SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT. HAAR ONDERZOEK RICHT ZICH OP DE BETEKENIS VAN BEREIKBAARHEID VAN SPORTVOORZIENINGEN VOOR DE SPORTDEELNAME.

DIRK DESSING (DIRK.DESSING@TNO.NL) WERKT ALS ONDERZOEKER BIJ TNO BIJ DE AFDELING 'CHILD HEALTH' IN LEIDEN EN IS VERBONDEN AAN HET VU MEDISCH CENTRUM TE AMSTERDAM. DAAR PROMOVEERT HIJ OP HET SCHOOLZONE PROJECT: EEN ONDERZOEK NAAR DE INVLOED VAN EEN VEILIGE SCHOOLUMGEVING OP DE LICHAAMELIJKE ACTIVITEIT VAN JONGE KINDEREN.

geografie

Nederlandse dijkten

Weest warden van de overstromingsgevaar, Eindhoven, 1980. De afbeelding is een zwart-wit foto van een landschap met een windingse dijk of weg die door het water loopt. De dijk is gemaakt van aarde en steen, en heeft een brede, vlakke top. Het water is donker en rustig. In de achtergrond zijn meer dijken en wat landbouwgebieden te zien. De afbeelding is een voorbeeld van een cartografische schets, die de geografische situatie van de dijkten in Eindhoven, Nederland, in 1980 toont.

Wetenschappelijke en culturele erfgoed van de overstromingsgevaar, Eindhoven, 1980. De afbeelding is een zwart-wit foto van een landschap met een windingse dijk of weg die door het water loopt. De dijk is gemaakt van aarde en steen, en heeft een brede, vlakke top. Het water is donker en rustig. In de achtergrond zijn meer dijken en wat landbouwgebieden te zien. De afbeelding is een voorbeeld van een cartografische schets, die de geografische situatie van de dijkten in Eindhoven, Nederland, in 1980 toont.

Wetenschappelijke en culturele erfgoed van de overstromingsgevaar, Eindhoven, 1980. De afbeelding is een zwart-wit foto van een landschap met een windingse dijk of weg die door het water loopt. De dijk is gemaakt van aarde en steen, en heeft een brede, vlakke top. Het water is donker en rustig. In de achtergrond zijn meer dijken en wat landbouwgebieden te zien. De afbeelding is een voorbeeld van een cartografische schets, die de geografische situatie van de dijkten in Eindhoven, Nederland, in 1980 toont.

geografie

Bier van Hiel

Werkstukken op het: De opgave van de wereld! - Geen probleem! - Global 1 en 2 - Bush - Wereldwijde en Nationale Democratie op de afgrond - Het toekomstbeeld van leerlingen

geografie

Op expedities

Nederlands op de Rijn - Afrikaanse woestijn - Antarctica ontdekkingen - De wereld van Engelse landen - Nederland uitland - Nieuw-welt Russische uitdagingen

Uitgeverij De Persgroep

geografie

Migratiebeleid in Europa

Beleidsmaatregelen zoals het 'Regulieringskader voor vluchtelingen' (Regulatory framework for refugees) and 'Vrijwillige terugkeer' (Voluntary return) are discussed in the text.

GEZONDE STEDEN, BUURTTUINEN EN

*Davie Street buurttuin, Vancouver DC, Canada.
Foto: Geoff Peters (Flickr)*

NIEUWE ONGELIJKHEID

Het aantal buurttuinen in Nederland groeit de laatste jaren in een snel tempo, mede gestimuleerd door lokale overheden en onderbouwd met positieve effecten op onder andere de kwaliteit van voeding en de leefbaarheid van wijken. Dit artikel geeft een kritische reflectie op deze hype en nuanceert de hooggespannen verwachtingen rondom buurttuinen.

Veel gemeenten zien stadslandbouw, waaronder buurttuinen, als een wondermiddel. Van buurttuinen worden namelijk allerlei voordelen verwacht, met name op het terrein van fysieke, mentale en sociale gezondheid. De stedelijke trend van het tuinieren kan echter ook een keerzijde hebben. Het maatschappelijke debat over 'gezond' leven en 'lokaal' eten – als voedingsbodem van de buurttuinen 'hype' – kan nieuwe en nadelige sociale scheidslijnen creëren. Een kritische reflectie op de populariteit van buurttuinen en het bijbehorende streven naar meer gelijkheid op het terrein van gezondheid laat zien dat ook het tegenovergestelde effect kan ontstaan, namelijk nieuwe vormen van ongelijkheid.

Buurttuinen en gezondheid

Er bestaat een overvloed aan wetenschappelijke studies naar een diversiteit aan buurttuinen die de positieve effecten op met name fysieke, mentale en sociale gezondheid onderbouwen. Zo kan tuinieren een lagere Body Mass Index tot gevolg hebben door het eten van gezonder voedsel maar ook door meer beweging tijdens het werken in de tuin. Buurttuinen worden ook gezien als een belangrijke bron voor verspreiding en verbetering van kennis over voeding wat ook weer kan leiden tot een gezondere eetgewoonte en leefstijl. Werken in de tuin zou bovendien goed zijn voor de mentale gezondheid. Het vermindert bijvoorbeeld stress omdat tijd doorbrengen in een natuurlijke omgeving een ontspannend effect heeft. Wat betreft de sociale gezondheid laten wetenschappelijke

studies zien dat tuinen ontmoetingsplekken kunnen zijn voor een diversiteit aan buurtbewoners. Sociale interacties die in buurttuinen plaatsvinden kunnen vervolgens de ontwikkeling van onder andere sociale netwerken, sociaal kapitaal, integratie, gemeenschapsgevoel en leefbaarheid stimuleren. Buurttuinen worden daarom vaak ingezet als middel om sociale veranderingen in buurten in gang te zetten. Er zijn ook studies die laten zien dat buurttuinen economische veranderingen in buurten kunnen veroorzaken. Vergroening heeft een aantrekkelijker woonomgeving tot gevolg wat kan resulteren in hogere huizenprijzen.

Wat opvalt is dat er nog maar beperkte wetenschappelijke aandacht is voor mogelijk nadelige effecten van buurttuinen. Een belangrijk onderwerp dat volgens ons dringend aandacht nodig heeft betreft de sociale consequenties van het maatschappelijke debat over 'lokaal' eten en 'gezond' leven. Wat kan dit debat dat ten grondslag ligt aan en verweven is met de buurttuinhype voor gevolgen hebben voor hoe buurtbewoners met elkaar omgaan en samenleven?

Eet lokaal en leef gezond!

In het huidige maatschappelijke debat wordt veel aandacht besteed aan de wederzijdse afhankelijkheid van lokaal eten en gezond leven. Positieve kenmerken worden daarbij toegekend aan 'alternatieve', 'kleinschalige' en 'lokale' voedselproductie en negatieve kenmerken aan 'mainstream', 'grootschalige' en 'globale' voedselproductie.

Ondanks het feit dat lokaal geproduceerd voedsel niet per definitie gezonder is dan op grotere schaal geproduceerd voedsel, is dit denken wel stevig verworteld geraakt in onze maatschappij. De televisieseries 'Van Hollandse Bodem' en 'Maarten's Moestuin' zijn hier duidelijke voorbeelden van. Deze series informeren kijkers namelijk niet alleen over de cyclus van voedselproductie maar zij propageren en verheerlijken ook het gebruik van lokale, zelf verbouwde producten. Van Hollandse Bodem is een TV-show met een competitief element rondom wie de mooiste groenten kan kweken en de lekkerste gerechten kan koken. Maarten's Moestuin is een programma waarin de bekende schrijver Maarten 't Hart vertelt over zijn eigen tuinbouwkennis en uitlegt hoe je voedzame en gezonde maaltijden kunt bereiden met voedsel uit eigen tuin. Beide series benadrukken dat wij vervreemd zijn geraakt van de oorsprong van ons voedsel en dat deze kennis hersteld en ingezet moet worden om onze eetgewoonten te veranderen en gezonder te gaan leven. Buurttuinen zijn voorbeelden van lokale initiatieven om dit te bewerkstelligen.

De stedelijke trend van het tuinieren kan nieuwe en nadelige sociale scheidslijnen creëren

Nieuwe scheidslijnen

Buurttuinen worden vaak opgezet, maar doorgaans ook gebruikt en beheerd door de stedelijke middenklasse, ondanks goede bedoelingen om ook de armere onderklasse erbij te betrekken. Het onderzoek van Veen naar een aantal Nederlandse buurttuinen laat bijvoorbeeld zien dat de groep betrokkenen behoorlijk homogeen van aard is wat betreft sociale, economische en culturele achtergrond, ondanks pogingen om 'anderen' erbij te betrekken. Van potentiële ontmoetingsplekken voor een diversiteit aan buurtbewoners zijn buurttuinen in de praktijk dus eerder plekken die bestemd lijken voor, en geclaimd zijn door, een beperkte en grotendeels gelijksoortige groep bewoners – die vaak ook een gedeelde interesse hebben in tuinieren en lokaal voedsel. Onderzoek van Glover in een middelgrote Amerikaanse stad laat daarnaast zien dat Afro-Amerikaanse bewoners de buurttuin als een 'white folks project' beschouwen waar zij zelf niks te zoeken hebben. Uit onderzoek van Guthman blijkt dat de Amerikaanse 'witte middenklasse' op hun beurt de 'gekleurde medemens' ziet als niet zo geïnteresseerd in lokaal voedsel en gezond leven.

Dergelijke 'wij'-'zij' verhoudingen en stereotypingen kunnen uitgroeien tot processen van stigmatisering, met name ook vanwege de neoliberale grondslag van het maatschappelijke debat over gezondheid. Een neoliberale grondslag vat Skeggs samen als 'het centraal stellen van individuele keuze, moraliserende gedragscodes en eigen verantwoordelijkheid (...) die maatschappelijke condities creëert waarbij de associaties tussen sociale groepen en morele normen en waarden opnieuw geordend en ingedeeld worden' (p. 316). Als gevolg van onder andere buurttuinprojecten en televisieseries over tuinieren en koken met zelf gekweekte producten worden de normen en waarden van lokaal eten en gezond leven op moraliserende wijze uitgerold over de gehele maatschappij. Dit resulteert in een duidelijk onderscheid tussen 'acceptabel' en 'onacceptabel' gedrag dat niet alleen een indeling en ordening maakt van individuen of groepen personen maar ook van plekken in de stad. Buurttuinen kunnen gezien worden als plekken die ruimtelijke representaties bevatten van

een maatschappelijk oordeel en zelfs veroordeling. Zij die niet kunnen en willen voldoen aan 'de norm' worden gestereotypeerd als ongezond en gestigmatiseerd als onverantwoordelijk.

Buurttuinen bevatten weliswaar de potentie om sociale scheidslijnen te verminderen of zelfs te verwijderen – zoals eerder genoemde wetenschappelijke studies gericht op positieve gezondheidseffecten hebben laten zien – maar ze kunnen deze ook bevestigen en verstevigen. Buurttuinen kunnen zelfs nieuwe scheidslijnen in de buurt creëren doordat ze normatieve ideeën uitdragen over wie gezond en daarmee verantwoordelijk is en wie niet – hoewel lokale oogst niet noodzakelijk gezonder is dan globaal voedsel. De vaak 'gekleurde' en armere buurtbewoners die niet deelnemen aan buurttuin projecten kunnen zich hierdoor aangewezen voelen, door de doorgaans 'blanke' en rijkere middenklasse in de buurt, als de 'onverantwoordelijke en onacceptabele ander' met een mogelijk gevoel van minderwaardigheid en zelfs ongewenstheid tot gevolg. Op deze wijze kunnen er nieuwe vormen van ongelijkheid ontstaan wat betreft sociale en mentale gezondheid.

Kritisch perspectief op buurttuinen

Het maatschappelijke debat over voeding en gezondheid reflecteert sterke morele normen en waarden over wat acceptabel en verantwoordelijk is en vooral wat niet. Binnen deze context stimuleren beleidsmakers het opzetten van buurttuinprojecten met goede intenties en de projecten kunnen inderdaad resulteren in meer gelijkheid op het terrein van (fysieke, mentale en sociale) gezondheid. Tegelijkertijd bestaat het risico van nieuwe vormen van stereotypering, stigmatisering en uitsluiting – mede als gevolg van de neoliberale principes die ten grondslag liggen aan het maatschappelijke debat over voeding en gezondheid. Wij pleiten daarom voor meer onderzoek naar alledaagse gevolgen van sociale differentiatie onder invloed van dit maatschappelijke debat en de bijbehorende buurttuinhype. Er dienen meer wetenschappelijke studies te komen met kritische reflecties op de morele normen en nieuwe scheidslijnen die in en door buurttuinen kunnen ontstaan. Alleen dan kunnen we een goed begin maken met een genuanceerde afweging van de voordelige en nadelige effecten van buurttuinen op (on)gelijkheid wat betreft fysieke, mentale en sociale gezondheid van alle stedelingen.

Literatuurselectie

- Glover, T (2004) Social capital in the lived experiences of community gardeners. *Leisure Sciences* 26, pp. 143-162.
- Guthman, J (2008) "If they only knew": Color blindness and universalism in California alternative food institutions. *Professional Geographer* 60, pp. 387-397.
- Skeggs, B (2005) The making of class and gender through visualizing moral subject formation. *Sociology* 39, pp. 965-982.
- Tornaghi, C (2014) Critical geography of urban agriculture. *Progress in Human Geography* 38, pp. 551-567.
- Veen, E J (2015) Community gardens in urban areas: A critical reflection on the extent to which they strengthen social cohesion and provide alternative food. PhD dissertation. Wageningen: Universiteit Wageningen.

BAS SPIERINGS (B.SPIERINGS@UU.NL) IS UNIVERSITAIR DOCENT EN ONDERZOEKER STADSGEOGRAFIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT.

ILSE VAN LIEMPT (I.C.VANLIEMPT@UU.NL) IS UNIVERSITAIR DOCENT EN ONDERZOEKER STADSGEOGRAFIE AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT.

EMIEL MALIEPAARD (E.MALIEPAARD1@GMAIL.COM) IS PROMOVENDUS SOCIALE GEOGRAFIE AAN DE RABBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN.

FITNESS

*Figuur 1 - Stedenbouwkundig ontwerp om gebruik van het pad te stimuleren
Bron: De Haagse Hogeschool*

IN DE OPENBARE RUIMTE

De gemeente Den Haag heeft sinds 2010 zeven outdoor fitness locaties aangelegd om haar inwoners meer te laten bewegen. Maar worden deze 'fitplaatsen' wel gebruikt? En wat zijn randvoorwaarden en succesfactoren voor gebruik van de Haagse fitplaatsen? Het lectoraat Gezonde Leefstijl in een Stimulerende Omgeving ging op zoek naar antwoorden.

De gemeente Den Haag streeft naar een sportief en vitaal Den Haag, een stad waarin sport voor iedereen toegankelijk is en alle Hagenaars een actieve en gezonde leefstijl hebben. Goede sportvoorzieningen met voor iedereen wat wils maken onderdeel uit van deze ambitie. Een voorbeeld van zulke sportvoorzieningen zijn de Haagse 'fitplaatsen': openbare sportvoorzieningen met veilige en laagdrempelige fitness toestellen, die erg geschikt zijn om beweeggedrag te stimuleren. Ouderen vormen daarbij een belangrijke doelgroep. De gemeente Den Haag heeft sinds 2010 zeven fitplaatsen aangelegd. In 2014 wilde de gemeente graag weten door wie, hoe vaak en voor welke doeleinden zulke fitplaatsen werden gebruikt. Om hier meer inzicht in te krijgen en het gebruik van de fitplaatsen te optimaliseren heeft het lectoraat Gezonde Leefstijl in een Stimulerende Omgeving van De Haagse Hogeschool in 2014-2015 onderzoek uitgevoerd en zijn belangrijke succes- en faalfactoren van de fitplaatsen in kaart gebracht.

In het voorjaar van 2014 zijn de zeven Haagse fitplaatsen beoordeeld aan de hand van de SPACE (Spatial Planning And Children's Exercise) checklist. De gebruikte beoordelingslijst is in het verleden opgesteld voor speelplaatsen maar kan gebruikt worden voor het in kaart brengen van alle openbare gelegenheden waar bewogen kan worden. Hierbij is o.a. gekeken naar het aantal en soort fitnessapparaten, staat van onderhoud, verlichting, toegankelijkheid, overige faciliteiten, beschutting etc., en is extra aandacht besteed aan het feit dat de fitplaatsen voor veel doelgroepen toegankelijk moeten zijn. Zo is bijvoorbeeld bekeken of de fitplaats ook toegankelijk is voor mensen met een rollator. Het gebruik van de fitplaatsen is vervolgens op drie doordeweekse dagen en een weekenddag systematisch in kaart gebracht met behulp van de SOPARC (System for Observing Play and Recreation in Communities) methode. Hierbij is in de ochtend, middag en

avond een uur lang iedere vijf minuten het volgende genoteerd: aantal gebruikers, leeftijdscategorie, geslacht, etniciteit, type activiteit en intensiteit niveau van de activiteiten. In totaal hebben er 1008 observaties plaatsgevonden.

Aan de hand van enquêtes onder 37 gebruikers en 86 niet-gebruikers van de fitplaatsen is tevens aanvullende informatie verkregen over o.a. beweegredenen, gebruikersfrequentie, algehele mate van lichamelijke activiteit, tevredenheid over de fitplaatsen en verbeterpunten van de fitplaatsen. De onderzoeksresultaten zijn tot slot voorgelegd aan experts en potentiële samenwerkingspartners. Het betrof: een medewerker van de afdeling groenbeheer van de gemeente Den Haag, een medewerker van een Health Club in Den Haag, een buurtsportcoach werkzaam in Den Haag, een medewerker van de Gelderse Sport Federatie (GSF) en een (speel)toestellen leverancier (Yalp).

Op basis van het onderzoek zijn aanbevelingen geformuleerd ter optimalisatie van bestaande fitplaatsen en is een stappenplan met aandachtspunten opgesteld voor nog te realiseren fitplaatsen.

In goede staat, maar niet veel gebruikt

Tijdens de observaties aan de hand van de SPACE checklist is vastgesteld dat de fitplaatsen over het algemeen in een goede staat waren, zowel qua onderhoud als qua hygiëne. Op de fitplaatsen staan tussen de 5 en 19 toestellen die vooral gericht zijn op het trainen van het uithoudingsvermogen. Toestellen gericht op het trainen van lenigheid en kracht kwamen minder vaak voor. De bereikbaarheid van de fitplaatsen was voldoende tot goed. Slechts op één van de fitplaatsen was op het moment van observatie toezicht of begeleiding aanwezig. Fitplaats Zuiderpark is qua gebruikersaantal de meest succesvolle fitplaats. Op alle observatiemomenten was hier een aanzienlijke groep mensen

actief (gemiddeld 14 personen). Op twee andere fitplaatsen (Strand en Ketelplein) zijn af en toe actieve mensen geobserveerd, maar op de overige fitplaatsen was per uur gemiddeld minder dan één persoon aanwezig:

"Wij gebruiken de fitplaats niet intensief en ook niet frequent". "Sommige toestellen zijn te zwaar voor ons", aldus een ouder echtpaar over de fitplaats in de Bosjes van Zanen.

Het is op basis van dit onderzoek lastig te bepalen waarom het Zuiderpark zo succesvol is ten opzichte van de andere fitplaatsen. Vermoedelijk heeft dit te maken met de locatie - er wordt al veel gesport in het Zuiderpark-, de zichtbaarheid - de fitplaats in vanaf de weg en het fietspad zichtbaar - en het feit dat er veel gedaan is aan promotie en het organiseren van activiteiten, mede omdat dit de eerste fitplaats in Den Haag is. Daarnaast lijkt het zo te zijn dat als er eenmaal mensen aan het sporten zijn dit meer mensen aantrekt. Een van de geïnterviewden geeft aan: *"Het succes van Zuiderpark zou te verklaren zijn doordat 'iedereen' naar het Zuiderpark zou gaan om te hardlopen of skeeleren. Dan is de stap naar de fitplaats, om hier even gebruik van te maken, veel kleiner en makkelijker om te maken".*

Gekeken naar de opkomst waren er nauwelijks verschillen tussen de ochtend, middag en avond of tussen week- en weekenddagen. Het aantal mannelijke en vrouwelijke gebruikers was ongeveer gelijk. Het percentage volwassenen (21-55 jaar) was het hoogst (47%), gevolgd door kinderen tot 12 jaar (30%), ouderen (13%) en jongeren (10%). Het percentage gebruikers van niet-Westerse afkomst was bijna vier keer hoger dan het percentage autochtone gebruikers (78% versus 22%). Van de gebruikers is 54% tijdens de observaties actief op de fitplaats. De mate van intensiteit varieert van licht intensief en matig intensief actief tot zwaar intensief actief. Daartegenover staat een percentage van 46% dat inactief is op de fitplaats. Dit houdt echter niet in dat deze personen niets aan het doen waren. Spelen, uitrusten en sociaal contact vallen bijvoorbeeld ook onder deze categorie. De fitplaats kan dus fungeren als een plek waar een combinatie plaatsvindt van sporten en ontmoeten. Daarnaast is het goed om te beseffen dat in een sportschool ook een vrij groot deel van de mensen in rust zal worden aangetroffen. Vaak doet iemand bijvoorbeeld 10-15 herhalingen van een oefening, rust vervolgens 1-2 minuten en doet de oefening nog een keer. Dit zorgt er voor dat iemand die flink aan het trainen is ook regelmatig 'inactief' geobserveerd kan worden.

Randvoorwaarden en succesfactoren

Fitplaatsen voorzien in laagdrempelige, openbare sportvoorzieningen die aansluiten bij landelijke trends.

Gebruikers van fitplaatsen zijn aangesproken op het moment dat zij aanwezig waren op de fitplaatsen. Niet-gebruikers zijn gevraagd in de omgeving van de fitplaatsen. Aan beide groepen is gevraagd waarom zij wel of geen gebruik maken van de fitplaatsen. Redenen om gebruik te maken van de fitplaatsen zijn vooral het verbeteren van de gezondheid, kracht en conditie. Goede bereikbaarheid, goed onderhoud, een flexibel rooster, gratis kunnen sporten, afvalbakken en bankjes vinden gebruikers ook erg belangrijk. Suggesties ter verbetering die gebruikers en niet-gebruikers hebben gegeven, zijn: meer variatie in het aanbod van toestellen, zwaardere toestellen, beter onderhoud, beschutting, minder afval, snellere afhandeling

van mankementen, sportlessen, duidelijke regels, instructieborden met oefeningen voor beginners en gevorderden en een website met aanvullende informatie. Daarnaast gaven ouderen specifiek aan behoefte te hebben aan begeleiding. Een aantal uitspraken van de geïnterviewden: "Een (groeps-)cursus zou zeker interessant zijn". "Het enige dat ik mis is een overkapping over de fitplaats, zodat er bij slecht weer ook gesport kan worden". "Ik vind het een mooie fitplaats, maar weet niet altijd even goed hoe alles werkt. Duidelijkere instructieborden en/of een instructeur zouden uitkomst bieden"

Om de gemeente te kunnen adviseren over de vraag hoe we van niet-gebruikers toekomstige gebruikers kunnen maken is specifiek gekeken naar wat deze groep aangaf als redenen om geen gebruik te maken van de fitplaatsen. Zij gaven aan het (te) druk te hebben, het te ver te vinden en het raar te vinden om buiten te sporten. Dit zijn argumenten die lastig zijn om weg te nemen door aanpassingen aan de fitplaats zelf. Daarnaast was ook het hoge percentage respondenten (36%) dat geen enkele fitplaats in Den Haag kende opvallend. Dit geeft aan dat promotie en zichtbaarheid erg belangrijk zijn. De interviews met experts bevestigden de randvoorwaarden en succesfactoren die genoemd werden door de gebruikers en niet-gebruikers.

Hoe kan het in de toekomst beter?

Het is wenselijk om het gebruik van de fitplaatsen te optimaliseren omdat het mensen in de gelegenheid stelt te sporten. Fitplaatsen voorzien in laagdrempelige, openbare sportvoorzieningen in de buitenruimte en sluiten aan bij landelijke trends. Er wordt steeds vaker in ongeorganiseerd verband gesport. Daarnaast is fitness zowel landelijk als in Den Haag de populairste sport, zowel onder mannen als onder vrouwen. Op basis van de observaties, enquêtes en interviews kan men concluderen dat de volgende zaken van belang zijn. Allereerst is het zaak de bekendheid, zichtbaarheid en bereikbaarheid van outdoor fitness locaties goed te verzorgen. Ook het onderhoud speelt een essentiële rol. Andere succesfactoren zijn de aanwezigheid van begeleiding, een combinatie van sporten en ontmoeten en de variatie in mogelijke activiteiten. Daarnaast geven resultaten aan dat zien bewegen doet bewegen. Het is daarom van belang om o.a. via promotie en samenwerking met lokale professionals, er voor te zorgen dat de fitplaatsen in beeld komen en blijven. De randvoorwaarden en succesfactoren die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn verwerkt in een

STAPPENPLAN SUCCESVOLLE OUTDOOR FITNESS LOCATIE

1. Definieer de visie en ambities en leidt daar het doel vanaf.
2. Bepaal de primaire doelgroep.
3. Selecteer de optimale locatie.
4. Creëer helderheid over beschikbaar budget voor participatie, ontwerp, inrichting, onderhoud en promotie.
5. Voer een netwerkanalyse en behoeftepeiling uit.
6. Bepaal samen met de gebruikers en samenwerkingspartners de optimale inrichting.
7. Bepaal hoe het gebruik kan worden gestimuleerd.
8. Creëer eigenaarschap en investeer in een netwerk van samenwerkingspartners.
9. Schep randvoorwaarden voor de sociale veiligheid.
10. Maak een onderhouds- en beheerplan.

Figuur 1: Stappenplan voor een succesvolle outdoor fitness locatie. Bron: De Haagse Hogeschool

concreet stappenplan met 6 stappen die van belang zijn bij het aanleggen van een nieuwe outdoor fitness locatie en 4 stappen die van belang zijn voor het bevorderen van het gebruik van zo'n locatie. Dit stappenplan is terug te vinden in figuur 1 en zal hieronder verder worden toegelicht.

Een succesvolle outdoor fitness locatie in 10 stappen

Stap 1. Doel

Bepaal het doel van de aanleg van de fitplaats. Wat wilt u met de aanleg bereiken?

Stap 2. Doelgroep

Bepaal vooraf op welke doelgroep u zich met de aanleg van de fitplaats wilt richten. Keuzes voor o.a. locatie en inrichting zijn afhankelijk van de primaire doelgroep die u wilt bereiken.

Stap 3. Locatie

Selecteer de optimale locatie voor de fitplaats. Houd hierbij rekening met de maximale afstand die de primaire doelgroep bereid is af te leggen vanaf hun woning tot de fitplaats. Voer daarnaast een omgevingsonderzoek uit. Kijk daarbij naar andere sportvoorzieningen in de directe omgeving en breng het aantal potentiële gebruikers in kaart. Breng tevens barrières (water, drukke verkeerswegen, etc.) voor het bereiken van de fitplaats in kaart alsmede verbindingsmogelijkheden met het OV netwerk, wandel- en fietspaden. Ook werkt het stimulerend als de fitplaats op een centrale, open plek in een groene omgeving ligt.

Stap 4. Budget

Het is belangrijk voorafgaand aan het aanleggen van een nieuwe fitplaats inzicht te krijgen in het beschikbare budget voor de volgende zaken: participatie van gebruikers, omwonenden en samenwerkingspartners bij het ontwerp en de ingebruikname van de locatie, het ontwerp en inrichtingsvoorstel, inrichting en plaatsing van de fitness toestellen en ondergronden, onderhoud op zowel korte als lange termijn van de gehele fitplaats en promotie van de fitplaats (communicatie en incidentele of structurele begeleiding).

Stap 5. Netwerkanalyse en behoeftepeiling

Alvorens over te gaan op de daadwerkelijke inrichting van de fitplaats is het belangrijk een netwerkanalyse uit te voeren van potentiële samenwerkingspartners. Door deze partners vroegtijdig te betrekken wordt eigenaarschap gecreëerd en ontstaat commitment om in een later stadium een bijdrage te leveren aan bijv. promotie, begeleiding en onderhoud van de fitplaats. Voer daarnaast een behoeftepeiling uit onder de primaire doelgroep en direct omwonenden.

Stap 6. Inrichting

Bepaal de optimale inrichting van de fitplaats (bijv. aantal en type toestellen, bankjes, e.d.). Houd hierbij rekening met het te bereiken doel en de wensen en behoeften van de primaire doelgroep en de samenwerkingspartners.

Stap 7. Promotie

Bepaal hoe het gebruik van de fitplaats kan worden gestimuleerd. Denk hierbij aan het vergroten van de bekendheid van de fitplaats (informerende), het onderstrepen van het belang van buiten bewegen (overtuigen) en het verzorgen van kennismakingsbijeenkomsten en structurele groepslessen op de fitplaats (begeleiding). Bepaal welke communicatiemiddelen het best aansluiten bij de doelgroep. Zo kunnen ouderen bijvoorbeeld beter bereikt worden via een persoonlijke benadering, via wijkkrantjes en voorlichtingsavonden, terwijl jongeren makkelijker te bereiken zijn via Social Media.

Stap 8. Samenwerkingspartners

Om gebruik van de fitplaats te bevorderen is het belangrijk te investeren in een netwerk van diverse samenwerkingspartners die een rol kunnen spelen in de promotie van de fitplaats, begeleiding van sporters en het onderhoud van de fitplaats. Mogelijke samenwerkingspartners zijn: sportscholen, sportverenigingen, fysiotherapeuten en woon- en zorgcentra in de directe omgeving van de fitplaats.

Stap 9. Sociale veiligheid

Schep randvoorwaarden voor de sociale veiligheid. Denk hierbij aan de zichtbaarheid van de fitplaats vanaf de openbare weg of wandel- en fietspaden en aan verlichting. Bepaal daarnaast ook of u (vaste) begeleiding en/of toezicht vanuit woningen of een persoon wilt aanbieden op de fitplaats.

Stap 10. Onderhoud en beheer

Maak een onderhouds- en beheerplan voor de gehele fitplaats (toestellen, ondergrond, overige faciliteiten, etc.). Maak hiervoor goede afspraken met de leverancier of de samenwerkingspartner. Daarnaast is het zaak te zorgen dat op iedere locatie een bord aanwezig is waarop is aangegeven met wie contact op kan worden genomen bij schade of vervuiling.

Het gebruik van het stappenplan vergroot naar verwachting de kans op het creëren van een succesvolle, veel gebruikte fitplaats. Meer onderzoek met metingen voor en na de plaatsing van fitplaatsen is nodig om te bepalen welke van bovenstaande factoren van doorslaggevend belang zijn voor succesvol gebruik van de fitplaatsen. Indien de metingen over een langere periode worden verspreid, de metingen worden herhaald na het doorvoeren van één of meer verbeteringen en de metingen in meerdere jaargetijden worden uitgevoerd, dan is het mogelijk om meer inzicht te krijgen in de meest (kosten)effectieve maatregelen.

Literatuurselectie

Herpen, N.A. van, Hordijk, D., Vries, S.I. de (2015). Outdoor fitness in Den Haag. Een onderzoek naar de manier waarop het gebruik van fitplaatsen in Den Haag geoptimaliseerd kan worden. Lectoraat Gezonde Leefstijl in een Stimulerende Omgeving. Den Haag: De Haagse Hogeschool.

DR. NOUD VAN HERPEN (N.A.VANHERPEN@HHS.NL) EN DR. SANNE DE VRIES (S.I.DEVRIES@HHS.NL) WERKEN ALS DOCENT-ONDERZOEKER, RESPECTIEVELIJK LECTOR BIJ HET LECTORAAT GEZONDE LEEFSTIJL IN EEN STIMULERENDE OMGEVING OP DE HAAGSE HOGESCHOOL. HET ONDERZOEK IS UITGEVOERD MET SUBSIDIE VAN DE GEMEENTE DEN HAAG EN HAD NIET UITGEVOERD KUNNEN WORDEN ZONDER DE INZET VAN: DANIELLE HORDIJK (SPORTMANAGEMENT), NIELS SUIJ (BEWEGINGSTECHNOLOGIE) EN DEWI SMIT (COMMUNICATIE EN MULTIMEDIA DESIGN).

Men maakt met name gebruik van fitplaatsen om de gezondheid, kracht en conditie te verbeteren

Ouderen wandelen in de stad.
Bron Astrid Westvang, Flickr

ZELFREDZAME OUDEREN IN DE STAD

Gezond ouder worden, het is de ultieme wens van velen. Onderzoek wijst uit dat de inrichting van steden hierbij een belangrijke rol kan spelen. Maar welke stedelijke kenmerken zijn belangrijk? En hoe kunnen aanpassingen er in de praktijk uitzien?

Omgeving en gezondheid van ouderen

De stereotype 'oudere' verdwijnt langzaam. Ouderen brengen hun dagen niet meer door met bridge of kruiswoordpuzzels in een 'bejaardentehuis'. De 65-plusser van tegenwoordig is vaak verre van bejaard: deze is actief, participeert in de samenleving en wil zolang mogelijk thuis blijven wonen, bij voorkeur in goede gezondheid. Dat laatste is een heikel punt. Ouder worden gaat gepaard met een toenemende kans op kwetsbaarheid, gekenmerkt door verlies aan spierkracht, gewichtsverlies, verminderde conditie, toenemende traagheid en minder bewegen. Deze factoren kunnen leiden tot beperkingen in het functioneren in het dagelijks leven. Wat er weer voor kan zorgen dat zelfstandig thuis blijven wonen lastig is.

Met een toenemend aantal ouderen in onze samenleving groeit ook de aandacht voor een gezonde leefomgeving voor deze groep. Zogenaamde 'Healthy Cities' schieten als paddenstoelen uit de grond. Steeds vaker streven gemeenten ernaar om een gezonde stad te worden waarin ouderen langer zelfstandig kunnen blijven wonen in hun eigen huis. Onderzoek naar de rol van de gebouwde leefomgeving voor zelfredzaamheid van ouderen is van belang om te snappen hoe dergelijke 'gezonde' steden kunnen worden gecreëerd. Voldoende beweging is belangrijk om fit en gezond te blijven en dus zelfstandig te kunnen blijven wonen. Onder ouderen zijn met name fietsen en wandelen populaire vormen van bewegen, wat veelal in de eigen buurtomgeving plaatsvindt. Het is daarom van belang te begrijpen hoe we buurten moeten inrichten om dergelijke vormen van bewegen te faciliteren. Er

is groeiend bewijs dat kenmerken van de gebouwde buurtomgeving samenhangen met bewegen onder ouderen. Zo laten diverse studies zien dat sociale veiligheid en toegankelijkheid van voorzieningen belangrijk zijn voor wandelen. Tevens blijkt dat in buurten met veel voorzieningen meer gewandeld wordt dan in buurten met weinig voorzieningen. Hetzelfde geldt voor groene en goed onderhouden buurten. Dergelijke studies ondersteunen dat aanpassingen aan de gebouwde omgeving potentie hebben om bewegen onder ouderen te stimuleren. Maar hoe kan deze kennis worden omgezet in de praktijk?

Aanpassingen aan de omgeving

Door een samenwerking van onderzoekers en stedenbouwkundigen kunnen onderzoeksresultaten praktisch inzichtelijk worden gemaakt. Figuur 1a toont een voorbeeld waarin de huidige situatie van een fietsverbinding tussen twee wijken in Spijkenisse te zien is. Figuur 1b toont een stedenbouwkundig ontwerp, waarin aanpassingen zijn gemaakt aan de omgeving om beweging van ouderen te stimuleren.

Een beweegvriendelijke stad is ook voor ouderen van belang

De aanpassingen zijn gebaseerd op resultaten van de Nederlandse 'ELderly And their Neighbourhood' (ELANE) studie, zoals uitgevoerd door de afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg van het Erasmus MC in Rotterdam. In dit stedenbouwkundig ontwerp is aandacht voor het onderhoud van paden. Naast dat een goed onderhouden omgeving aantrekkelijk is om in te wandelen, zorgt het ook voor beter zicht en toezicht en draagt daarmee bij aan het gevoel van veiligheid. Door het plaatsen van bankjes en het creëren van een wandelpad, wordt deze verbinding aantrekkelijk om doorheen te wandelen of te fietsen. Dergelijke aanpassingen zijn niet alleen relevant voor ouderen, maar ook voor jongere gebruikers. En dus zouden aanpassingen een bredere maatschappelijke impact op de gezondheid kunnen hebben door een toename in bewegen onder buurtbewoners van alle leeftijden.

Evaluatiestudies

Veel onderzoek dat tot nu toe werd uitgevoerd is observationeel van aard, d.w.z. dat een bestaande situatie (zonder aanpassingen) het uitgangspunt is voor onderzoek. Een probleem bij dit type onderzoek is dat niet met zekerheid kan worden gezegd dat een beter ingerichte omgeving daadwerkelijk leidt tot meer bewegen. Het kan bijvoorbeeld niet worden uitgesloten dat actieve ouderen in buurten gaan wonen die hun actieve leefstijl faciliteert. Om

wetenschappelijke uitspraken over oorzaak-gevolg relaties te kunnen maken, dient onderzoek zich ook te richten op het evalueren van aanpassingen in de omgeving waarin goede voor- en nametingen van groot belang zijn.

'Healthy cities' schieten als paddestoelen uit de grond

Conclusie

Bewegen is gezond, dat weet iedereen. En toch doen we het te weinig. Het beweegvriendelijk maken van steden heeft potentieel grote positieve effecten op de gezondheid van alle bewoners. Voor ouderen is voldoende bewegen extra belangrijk, omdat zij hierdoor een grotere kans hebben om langer zelfredzaam te zijn in hun eigen woning, in hun eigen buurt. Dat ook steeds meer steden de wens uitspreken om een 'gezonde stad' te worden, is een goede ontwikkeling. Echter, er is meer onderzoek nodig naar de effecten van aanpassingen aan de gebouwde buurtomgeving op bewegen. Zodoende komen we dicht bij de waarheid van omgevingskenmerken die een wezenlijk verschil kunnen maken om meer mensen, en met name ouderen, aan het bewegen te krijgen.

Literatuurselectie

- Cammelbeeck, C.I. (2013) Greying cities: spatial strategies for residential neighbourhoods to promote active ageing. Delft University of Technology.
- Cauwenberg, J. van, I. De Bourdeaudhuij, F. De Meester, D. Van Dyck, J. Salmon, P. Clarys, B. Deforche (2011) Relationship between the physical environment and physical activity in older adults: a systematic review. *Health and Place* 17(2): pp. 458-69.
- Etman, A., C.B. Kamphuis, R.G. Prins, A. Burdorf, F.H. Pierik, F.J. Van Lenthe (2014) Characteristics of residential areas and transportational walking among frail and non-frail Dutch elderly: does the size of the area matter? *International Journal of Health Geographics* 13:7.
- Prins, R.G., F.H. Pierik, A. Etman, R.P. Sterkenburg, C.B. Kamphuis, F.J. Van Lenthe (2014) How many walking and cycling trips made by elderly are beyond commonly used buffer sizes: results from a GPS study. *Health and Place* 27: pp. 127-33.

*Figuur 1a. Een fietspad tussen twee buurten
Foto: Charlotte Cammelbeeck*

*Figuur 1b. Stedenbouwkundig ontwerp om gebruik van het pad te stimuleren
Foto: Charlotte Cammelbeeck*

ASTRID ETMAN (A.ETMAN@ERASMUSMC.NL) IS ONDERZOEKER BINNEN HET ERASMUS MC IN ROTTERDAM OP DE AFDELING MAATSCHAPPELIJKE GEZONDHEIDSZORG. ZE IS AFGESTUDEERD BEWEGINGSWETENSCHAPPER EN ZAL EIND 2016 HAAR PROEFSCHRIFT VERDEDIGEN WAARIN DE ROL VAN DE GEBOUWDE OMGEVING VOOR BEWEGEN EN ZELFREDZAAMHEID ONDER KWETSBARE EN NIET-KWETSBARE OUDEREN CENTRAAL STAAT.

// IN /
PLAN /
/ NING

InPlanning.eu is het online Platform voor Planologiepublicaties. Het Platform is een initiatief van de gezamenlijke Planologieopleidingen. Met dit Platform geven we gezamenlijk studieboeken, PhD's, tijdschriften en andere publicaties uit over planologische of sociaal-geografische onderwerpen. Digitaal of hard copy.

Planologiepublicaties op je tablet

Ons doel? Zorgen dat kwalitatief hoogwaardige Planologiepublicaties beschikbaar blijven voor een breed publiek van studenten, wetenschappers, professionals en andere geïnteresseerden. Open access of tegen een redelijke vergoeding. Zowel in ons land als internationaal.

Via de InPlanning app koop en lees je de publicaties op je tablet (iOS of Android). Open access-publicaties lees je via onze online reader op je PC, laptop of tablet.

InPlanning wordt gesteund door de Nederlandse Planologie-opleidingen en AESOP, de Association of European Schools of Planning.

Meer informatie?
Jouw boek of proefschrift uitgeven?
Neem contact op via info@inplanning.eu

www.inplanning.eu

*De gekoesterde Nederlandse kustlijn bij Goedereede.
Foto: Frans Schouwenburg, flickr.*

PERSPECTIEVEN OP PLANNINGSCULTUREN

De afgelopen vijftien jaar is de aandacht voor de rol van culturele aspecten in vergelijkend planningsonderzoek toegenomen. Denk hierbij aan de wijze waarop planning plaatsvindt in verschillende regio's en hoe dit samenhangt met breed gedeelde waarden in de maatschappij over hoe de ruimte ingericht zou moeten zijn. Deze bijdrage evalueert de staat van dit onderzoek.

Sentimenten over ruimte

In januari trok de Nederlandse minister Schultz van Infrastructuur en Milieu schielijk een voorstel in om bouwen langs de kust gemakkelijker te maken. De aankondiging van de plannen leidde tot een protestactie getrokken door niet minder dan zestien natuurorganisaties en 100.000 handtekeningen die werden aangeboden aan de Tweede Kamer. Na deze uiting van breed gedeeld sentiment over het vrije aanzien van de Nederlandse kust, probeerde de minister de zaak te sussen door te zeggen dat ook zij van een vrij uitzicht hield.

Ook Vlaanderen werd recent opgeschud door een aan ruimtelijke ordening gerelateerde rel. Een vergunningsaanvraag door het Limburgse bedrijf Essers om een stuk bos te kappen voor uitbreiding van de eigen terreinen werd dit najaar goedgekeurd door minister Schauvliege. Dit tot ontzetting van natuurorganisaties. Zij protesteerden dat het Vlaamse bosbestand al in belabberde staat is, er een overschot is aan leegstaande bedrijventerreinen en dat het bedrijf een eerdere afspraak tot boscompensatie ook al niet nakwam. Wat planners en natuurorganisaties de laatste decennia niet wisten te bewerkstelligen, lukte cabaretier Wouter Deprez echter wel. Hij nam de beslissing van de minister onder vuur en wist zo een publieke discussie aan te zwengelen over de uitbreiding van bedrijventerreinen en de staat van de bossen in Vlaanderen.

Beide kwesties hebben gemeen dat er sprake is van bepaalde sentimenten en verwachtingen ten aanzien van een

planningssysteem en haar effect op de ruimte. Als onderzoeker is het echter soms moeilijk om je raad te weten met dit soort normen en waarden in relatie tot de ruimte. Ze vormen leuke anekdotes om een case study in te kaderen, maar hoe kun je ze onderdeel maken van de analyse van een planningssysteem?

De opkomst van planningsculturen

Welbeschouwd leek er in beide episodes niet eens zo veel aan de hand. Het voorstel van minister Schultz past naadloos in de decentralisering en deregulering van overheidstaken die in Nederland op allerlei beleidsterreinen al decennia aan de gang is. Volgens de Vlaamse wetgeving valt het binnen de bevoegdheid van minister Schauvliege om vergunningen te verlenen voor boskap, een bevoegdheid die zowel door haar als haar voorgangers ruim is gebruikt. Toch maakten deze episodes iets los bij een breed publiek: een gedeeld sentiment over het aanzien van de kust, en een onderstroom van onvrede over de staat van de Vlaamse ruimte en hoe het politieke establishment daarmee omspringt.

In het onderzoeken van ruimtelijke ordening moet dus aandacht gegeven worden aan meer dan enkel formele elementen van een planningssysteem. Tot die conclusie kwam ook John Friedmann rond de eeuwwisseling. Geïnspireerd door Duitstalige literatuur uit de jaren negentig riep hij op om meer aandacht te geven aan de culturele aspecten van planning en introduceerde hiervoor de term *planning cultures*, gedefinieerd als: 'the ways both formal and

informal, that spatial planning in a given multi-national region, country or city is conceived, institutionalized, and enacted.' Dit vormde de aftrap van een nieuwe stroming in de planningsliteratuur die op het laatste AESOP-congres in Praag institutioneel verankerd werd met de lancering van een themagroep Transboundary Spaces, Policy Diffusion and Planning Cultures.

Een andere prikkel voor de toegenomen aandacht voor de culturele context van planning is de Europese eenwording. In dat kader zijn er in de jaren negentig diverse studies gedaan om de formele elementen van planningssystemen te vergelijken. Hierop ontstond een vraag naar meer kennis over de culturele context van de planningspraktijken in de diverse lidstaten. Het vanuit Wageningen geleide CULTPLAN dat in de periode 2005-2007 de culturele aspecten van internationale samenwerking in twintig EU-gefinancierde INTERREG III projecten onderzocht, beantwoordde hieraan.

In de academische literatuur die hierdoor ontstond kunnen we twee lijnen onderscheiden. Enerzijds is er het werk rond het Culturised Planning Model van de Duitse onderzoeker Frank Othengrafen dat voortkomt uit CULTPLAN. Anderzijds zijn er diverse bijdragen die institutionele theorie toepassen op planningssystemen.

Hoe verklaar je de waarde die mensen hechten aan een bosrijk landschap?

Planning als cultuur

Het Culturised Planning Model (CPM) ziet planning als een fundamenteel sociaal-culturele activiteit. Deze reikt over de grenzen van het vakgebied planologie, maar bestaat uit alle activiteiten en actoren die zich bezig houden met ontwikkeling en beheer van de ruimte. Het deelt deze activiteiten op in drie niveaus: dat van planningsproducten of artefacten, een planningsgemeenschap en de elementen van planning die maatschappijbreed gedeeld worden. Het uitgangspunt, gebaseerd op sociaalpsychologische literatuur, is dat deze niveaus met elkaar verbonden zijn. Kort gezegd: de maatschappelijke waarden druppelen door in die van de planningsgemeenschap, die op zijn beurt weer de planningsproducten opstelt, en andersom.

Toegepast op de handtekeningactie om de Nederlandse kust bouwvrij te houden kan je met het model stellen dat het protest een maatschappelijk gedrag was waarde over het aanzicht van de kust schond. De natuurorganisaties mobiliseerden deze verontwaardiging met een impact op de bovenliggende niveaus als gevolg. Het bouwverbod aan de kust (artefact) wordt voorlopig intact gelaten omdat de actie de minister en Tweede Kamer, hier gezien als onderdeel van de planningsgemeenschap, voldoende wist te beïnvloeden. Andersom druppelen ook vanuit de planningsgemeenschap zaken door naar het maatschappijbrede niveau. In diverse inleidende teksten over Nederlandse ruimtelijke ordening vind je bijvoorbeeld de opmerking dat de benaming 'Randstad', alom gekend in Nederland en België, origineel ontstond als planningsconcept.

Het Culturised Planning Model doet vooral veel suggesties voor culturele factoren die mogelijk een rol spelen bij ruimtelijke ordeningsprocessen. Daarom is het model meer idee-genererend dan verklarend. Het tot nu toe vrij schaarse onderzoek dat wordt gevoerd met dit model laat deze beperking ook zien. Er wordt doorgaans geput uit een heel divers aanbod van bronnen over cultuur van uiteenlopende kwaliteit. Zo worden toeristengidsen gebruikt, evenals data uit het cultuurvergelijkend onderzoek van Hofstede aangevuld met expertinterviews. Zeker in het laatste

geval, als mensen naar culturele factoren wordt gevraagd die een rol spelen in hun eigen gedrag, ligt het risico van een self-reporting bias op de loer.

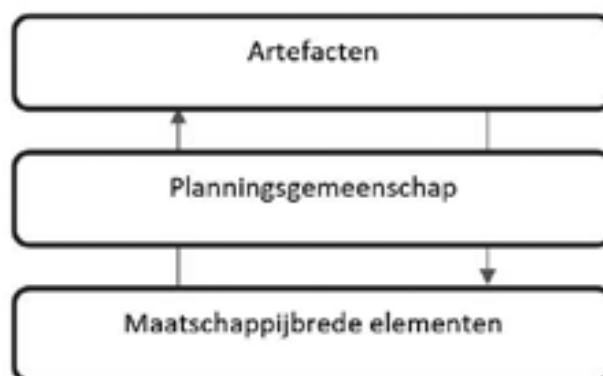
Deze eigenschappen hebben dan ook tot diverse kritieken geleid. Zo zou het model te vaag zijn, weinig verklarende waarde hebben, onvoldoende aandacht geven aan verschillende schaalniveaus van planning en weinig zeggen over de interactie tussen actoren en structuren. Verschillende institutionele benaderingen proberen die kritieken te adresseren.

Planning als institutie

Sociologische handboeken definiëren instituties als (in)formele gedragspatronen die worden gereguleerd door normen en sancties. Individuen worden hierin gesocialiseerd en op basis van dit uitgangspunt is in de sociale wetenschappen een heel aantal modellen opgesteld die beschrijven hoe de samenleving is opgebouwd uit deze gedragspatronen. Een benadering van planning als institutie geeft daarmee handvatten om op een meer gestructureerde manier naar planning te kijken, bijvoorbeeld door aspecten van de planningspraktijk op te delen in diverse domeinen (zoals politiek, economie, afspraken en coalities, etc.) en de onderlinge relaties daartussen te onderzoeken. Zo kunnen planningspraktijken en transformaties van het planningssysteem worden geduid, gebaseerd op een uitgebreide selectie van sociaal-theoretische literatuur.

Als we ons verdiepen in de Belgische episode zien we dat die wordt gekenmerkt door een complexe kluwen van ontwikkelingen en belangen. Zo zijn er: het mediagevecht tussen een cabaretier en een politica, de precedentwerking van een beslissing tot boskap, de erfenis van de geschiedenis van soortgelijke beslissingen, het belang van werkgelegenheid in regio Limburg, de wensen van een individuele ondernemer versus het belang van groen voor de bevolking en verschillende studies die de zin en onzin van boscompensatie aangeven. Dit zijn allemaal zaken die op elkaar inspelen en de context vormen voor de concrete beslissing om een bosperceel te kappen. Een institutionele benadering kan hier van grote waarde zijn om deze kluwen te helpen ontwarren en zicht te krijgen op de concrete praktijken.

In deze literatuur vinden we dan veel variatie in complexiteit van de modellen. Het 'institutional technologies' model van Umberto Janin Rivolin spant de kroon. Reimer en Blotevogel komen dan weer met een minder complex en flexibeler model dat stoelt op de 'institutional milieus' van de politieke wetenschappers DiGaetano en Strom. Deze milieus worden gedefinieerd als de formele en informele politieke en bestuurlijke arrangementen die de interacties tussen de structurele context, politieke cultuur en politieke actoren mediëren. Dit is de overkoepelende benadering voor het boek onder hun redactie 'Spatial Planning Systems and Practices in Europe' waarin door auteurs uit diverse Europese regio's een typering van hun planningssysteem gegeven wordt. De hoofdstukken schetsen

De niveaus van het Culturised Planning Model
Bewerkt door auteur

de verschillende tijdperken in de planningsgeschiedenis vanuit variërende institutionele perspectieven met daarbij een schets van de bredere sociaal-culturele context, zoals de ontzuiling en de verschuiving vanaf de jaren tachtig naar een marktsamenleving.

Hoewel deze institutionele benaderingen al meer gestructureerd zijn dan het CPM, hebben ze ook een aantal nadelen. Om aan verklaringskracht te winnen, sorteren zij vaak voor in de richting van formele beleidsanalyses, terwijl cultuur breder is dan beleid en misschien zelfs beleid omvat. Verder bieden ze soms erg complexe verklaringskaders en lijkt het dat elke auteur, ook in samengestelde bundels, een voorkeur heeft voor net zijn eigen smaak van institutionele analyse waardoor vergelijkingen worden bemoeilijkt. Voor beide stromingen geldt overigens dat ze vooral op het meso-niveau van planners en planningsbeleid gericht blijven en de echt brede maatschappelijke variabelen enerzijds en de micro-interacties tussen planners anderzijds wat links laten liggen. De minder formeel vastgelegde culturele waarden en overtuigingen evenals de zeer concrete praktijken *on the ground* komen daarmee nog steeds niet altijd scherp in beeld.

Waar vind je aanknopingspunten als alles cultuur is?

Wat met cultuur?

Deze vaststelling is niet verwonderlijk want de fundamentele vraag blijft: hoe operationaliseer je cultuur? Het introduceren van de term planningscultuur geeft aan dat ruimtelijke ordening niet alleen plaatsvindt als technisch-rationele en formele activiteit, maar dat ze geworteld is in een complexe context van gebruiken, tradities en lokale omstandigheden. Ze gooit dus het planningsonderzoek wagenwijd open voor allerlei contextuele factoren. Tegelijkertijd dreigt de onderzoeker daardoor de weg kwijt te raken. Want als alles cultuur is, waar vind je dan nog de aanknopingspunten voor een analyse?

Cultuur laat zich dan ook moeilijk vatten. Raymond Williams onderscheidde in de vorige eeuw drie brede definities: cultuur als algemeen proces van intellectuele, spirituele en esthetische ontwikkeling; als specifieke levenswijzen; en als concrete werken en praktijken. Het Culturised Planning Model bevat eigenlijk alle drie. De institutionele benaderingen beperken zich eerder tot de concrete werken en praktijken. Maar hoe verklaar je daarmee de waarde die mensen hechten aan een bosrijk landschap of een bouwingsvrije kust?

Dit probleem laat de tweeslachtigheid zien die op dit moment de literatuur kenmerkt. Zoals de cultuurwetenschappers Bennett, Grossberg en Meaghan schrijven: er is een fundamentele spanning tussen de analytische waarde van het woord cultuur en haar waarde als een omvattende categorie. Het verschil tussen de institutionele benadering en die van het culturised planning model zit hem dan ook vooral in het startpunt van de analyse. Het CPM zet meer in op cultuur als omvattende categorie met als gevolg een brede waaier aan suggesties voor culturele elementen van planning maar weinig verklarende kracht. De institutionele benaderingen hebben een grotere analytische waarde door cultuur te definiëren als onderdeel van instituties maar sorteren daarmee voor op verklaringsmodellen die de moeilijker aan te wijzen zaken zoals waarden niet mee in ogenschouw nemen.

Een manier om voorbij dit onderscheid te komen is om eerder onderwerp- dan disciplinegericht te werk te gaan. Zo ontstaat een thematische, een chronologische of een instrumentgerichte aanpak, al naar gelang de onderzoeksvraag. Het onderscheid tussen sociologische en planningstheorie vervaagt daarmee. De

modellen beginnen elkaar bovendien te benaderen. In recente publicaties proberen de auteurs die werken rond het Culturised Planning Model hun benadering te preciseren met aandacht voor de rol van individuele oordelen door een theorie van cognitieve frames, of met extra aandacht voor institutionele structuren op het middelste niveau van de planningsgemeenschap.

Nog geen einde

Beide episodes waarmee dit artikel begon zijn nog niet aan hun eind. Het bouwverbod aan de kust is voorlopig intact gebleven. Ondertussen verrijzen er echter onder het mom van het opknappen van bestaande campings toch nieuwe vakantieparken aan de Nederlandse kust. De Vereniging Natuurmonumenten becijferde dat er de afgelopen drie jaar zo'n 1800 nieuwe bouwprojecten zijn gerealiseerd en dat er nog plannen zijn voor ruim 6000 nieuwe. Hiermee geeft ze het maatschappelijk protest een nieuwe impuls. In Vlaanderen heeft de regering ondanks de ophef inmiddels de vergunningsaanvraag van Essers goedgekeurd met het argument dat banencreatie boven natuurbehoud gaat. Het dossier is overgemaakt naar de Raad van State. Natuurorganisaties lopen warm om te gaan procederen en de volgende grote boskap is ondertussen al aangekondigd.

De voorbeelden laten zien dat ruimtelijke ordening uit meer bestaat dan enkel de formeel-institutionele context. In dit artikel is beschreven hoe de afgelopen vijftien jaar de aandacht voor contextuele factoren in planningsonderzoek flink is toegenomen onder de noemer van planningscultuur. Er zijn benaderingen ontwikkeld met verschillende niveaus van precisie en verklarende kracht. Op dit moment zal de grootste waarde waarschijnlijk liggen in een combinatie van deze twee benaderingen. Het Culturised Planning Model kan dienen als brede inspiratiebron omdat het een brede waaier van culturele invloeden op planning biedt in een sociaalpsychologisch model. Op mesoniveau heeft onderzoek baat bij een meer specifieke (institutionele) benadering als verklarend kader dat is toegespitst op een onderzoeksvraag.

Elke gekozen benadering biedt zijn eigen richting maar over de hele linie is er nog ruimte voor verbetering, zeker waar het gaat om de echte macro- en microdimensies van een planningscultuur. Welke waarde hechten we immers aan een bouwvrije kustlijn? En hoezeer zijn we gehecht aan een stukje Limburgs bos? Toekomstig onderzoek naar planningsculturen zou aandacht moeten besteden aan dit soort vragen want alle menselijke activiteit is tenslotte cultureel, ook ruimtelijke ordening.

Literatuurselectie

- Friedmann, J. (2012) *Varieties of Planning Experience: Toward a Globalized Planning Culture?* In: *The Oxford Handbook of Urban Planning*. Oxford: Oxford University Press.
- Othengrafen, F. (2012) *Uncovering the Unconscious Dimensions of Planning*. Farnham: Ashgate.
- Reimer, M., Getimis, P. & Blotevogel, H. (2014) *Spatial planning systems and practices in Europe*. London & New York: Routledge.

CLEMENS DE OLDE (CLEMENS.DEOLDE@UANTWERPEN.BE) IS REDACTEUR VAN AGORA. HIJ DOCEERT SINDS 2010 STADSSOCIOLOGIE EN PROMOVEERT OP DE VERGELIJKING VAN PLANNINGSCULTUREN IN NEDERLAND EN VLAANDEREN AAN DE UNIVERSITEIT ANTWERPEN.

IN MEMORIAM DOREEN MASSEY

1944 - 2016

Gerenommeerd geograaf en activist Doreen Massey is overleden. Enkele weken na haar overlijden bespraken we in een Gender and Geography leesgroep van de Universiteit Utrecht haar gedachtegoed. Het herlezen van haar belangrijkste werken deed ons realiseren hoe zeer haar theorieën ons werk hebben gevormd, vaak zonder ons dit te realiseren. Zo beschreef een van ons dit als: "Als ik over steden nadenk, heb ik altijd een Doreen Massey bril op". Daarom wil de Gender and Geography leesgroep met deze In Memoriam delen op welke manier Massey's werk ons heeft beïnvloed en de lezer uitnodigen om te reflecteren over hoe ook zij, al dan niet bewust, soms een Doreen Massey bril op hebben.

In Massey's baanbrekende oeuvre was het voornaamste doel machtsverhoudingen te begrijpen in al hun complexiteit en op verschillende schaalniveaus. In haar feministische perspectief op machtsverhoudingen neemt het concept 'geometries of power' een centrale plaats in. Het idee dat individuen zich op verschillende manieren verhouden tot sociale netwerken en stromen, heeft veel van ons geïnspireerd. Asielzoekers zijn een goed voorbeeld van deze 'geometrie van macht': Onderaan de machts hiërarchie wordt hun mobiliteit extreem gereguleerd, terwijl de mobiliteit van mensen uit Westerse landen vanzelfsprekend ongereguleerd is.

Massey was ook een voorstander van een relationele benadering van ruimte en plaats, waarin ruimte niet wordt gezien als statisch en leeg. Hoewel ook andere wetenschappers een relationele benadering bepleitten, viel Massey op door haar aandacht voor alledaagse processen. Haar werk illustreert bijvoorbeeld dat nieuwkomers nooit arriveren in een statische of homogene buurt, zoals in actuele publieke debatten in West-Europa vaak wordt gesuggereerd, maar in een dynamische buurt met mensen en collectieven die via hun sociale netwerken, activiteiten- en consumptiepatronen vele mondiale connecties hebben.

Voor ons blijft het werk van Doreen Massey relevant, theoretisch maar bovenal een bron van hoop, omdat ook wij onderzoek doen naar kwetsbare groepen in de samenlevingen zoals vluchtelingen, arbeidsmigranten en fabrieksarbeiders. Massey richtte zich niet alleen op de hegemonie van het kapitaal maar zag ruimte als iets dat nooit af is; gepolitiseerd en dynamisch, steeds met de potentie tot meer rechtvaardigheid. Deze optimistische insteek ligt aan de grondslag van al haar werk. Ze stelde dat verschillende mensen en plekken mondialisering op een verschillende manier ondergaan. Deze visie heeft inspiratie en kracht gegeven aan wie een ander perspectief aanhangt dan de tegenwoordig dominante Westerse en Engelstalige geografie. Massey pleitte daarom voor meer ruimte voor het vertellen van alternatieve verhalen en mogelijk te bewandelen paden. Dit komt ook terug in het onderzoek van Ilse van Liempt naar de verhalen van mensensmokkelaars. In publieke en politieke debatten worden zij neergezet als grote criminelen, terwijl ze (ook) mensen uit oorlogssituaties laten ontsnappen.

Ook het EU-onderzoek 'Divercities' van Anouk Tersteeg laat zien dat informele vormen van participatie en zorgverlening in buurten van enorme waarde zijn, maar vaak niet als zodanig erkend worden door beleidsmakers.

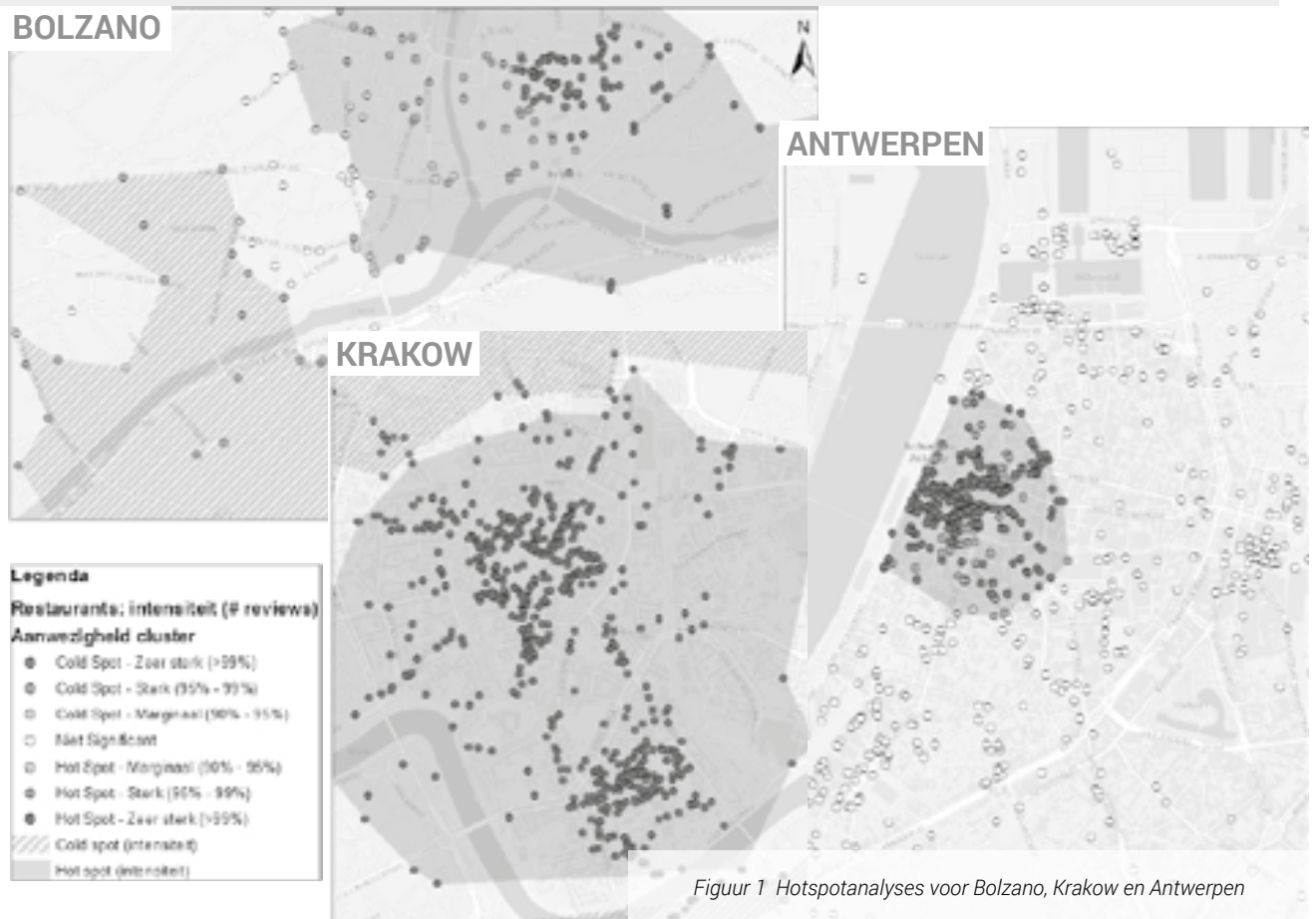
Massey's werk heeft ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de stadsgeografie. Zo pleitte ze er voor de verleiding te weerstaan om London alleen te zien als een global city die puur dienst doet als financieel centrum. Ze wees immers net op het multidimensionale en complexe karakter van de stad. Massey was niet alleen wetenschappelijk maar ook politiek betrokken: haar interesse en aandacht ging met name uit naar 'alledaagse' initiatieven van mensen die de stad beoogden terug te winnen op de superrijken. Naast haar activisme in London, werkte zij ook samen met Zuid-Afrikaanse activisten. Met hen kaartte ze onder andere het vraagstuk 'Van wie is de stad?' aan, zoals ook te zien is in haar documentaire over Mexico Stad. Voor ons is Massey's combineren van wetenschap en activisme een voorbeeld.

Veel van Massey's concepten en ideeën hebben een belangrijke invloed op ons werk gehad en zullen dit blijven uitoefenen. Gezien haar status als een van de meest gerenommeerde academici in de geschiedenis van de geografie en gezien de diepgang van haar werk, verwonderen wij ons over de relatief geringe aandacht voor Massey's werk in het geografische curriculum op onze universiteit. Wij denken dat meer aandacht voor haar ideeën over de ruimte als een collectief van almaar veranderende machtsrelaties ons onderzoek kan verbeteren. Wellicht zijn we vergeten dat we allemaal een Massey bril dragen in ons geografisch schrijven, lesgeven en onderzoeken. We hopen dat deze tekst niet alleen als erbetoon is aan een briljante wetenschapper, feminist en activist, maar ook een bewustwording. Een bewustwording van de invloed die Massey's werk heeft (gehad) op ons werk. Doreen Massey zal zeer worden gemist.

Naschrift

Doreen Massey groeide in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog op in een arbeidersgezin in Manchester. Ze ging naar the University of Oxford, waar ze later werkzaam was als hoogleraar geografie aan de Open University. Ze was medeoprichter en redacteur van *Soundings*: een kritisch wetenschappelijk tijdschrift over politiek en cultuur. Ze schreef onder meer de boeken *Space, Place, and Gender* (University of Minnesota Press, 1994), *For Space* (Sage, 2005) en *World City* (Polity Press, 2007).

DE AUTEURS ZIJN EEN COLLECTIEF VAN UNIVERSITAIRE DOCENTEN, PhD-STUDENTEN, MASTERSTUDENTEN EN 3DE-JAARS BACHELORSTUDENTEN.
[GENDER AND GEOGRAPHY LEESGROEP]
CONTACT: MARIELLE ZILL (M.O.ZILL@UU.NL)

EEN RUIMTELIJKE KIJK OP STEDELIJK TOERISME

Meer is niet altijd beter. Ook in het stedelijk toerisme wordt dit steeds duidelijker. De draagkracht van populaire Europese stedelijke bestemmingen komt in het gedrang en toerisme dreigt de leefbaarheid van sommige steden aan te tasten. Burgers protesteren en toerisme staat steeds vaker op de stedelijke beleidsagenda. Concrete kennis over de effecten van toerisme op de stad blijft echter uit. Daarom geeft dit artikel een ruimtelijke kijk op de effecten van toerisme op het gebruik van de stad in Antwerpen, Bolzano en Krakow.

Groeimodellen in toerisme

Toerisme en haar effect op bestemmingen zijn al decennia een populair studiegebied voor ruimtelijke wetenschappers, economen en gedragswetenschappers. Al in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw waarschuwden Butler, van der Borg en Russo voor de duistere kant van toerisme. Toerisme heeft namelijk de potentie om de plaatsen die het aandoet te veranderen en daarmee haar eigen succes te verstikken. Venetië is in deze studies een populaire casus waar het exponentieel gegroeide toerisme de leefbaarheid van het historisch centrum negatief heeft beïnvloed. Een sterk teruglopend aantal inwoners, het verdwijnen van alledaagse voorzieningen, stijgende vastgoedprijzen en congestie van openbaar vervoer en straten worden toegeschreven aan toerisme. Kortom, toerisme heeft een duidelijke potentie om haar bestemmingen sterk aan te tasten.

De levenscyclus van een bestemming

Richard Butler wees hier in 1980 al op via zijn 'tourist area life cycle' model (figuur 1). Dit model schetst de ontdekking, opkomst, groei, stagnatie en eventuele degradatie van een bestemming. Volgens Butler volgt een bestemming de levenscyclus van een product. Nadat de bestemming ontdekt wordt door pioniers volgt een 'take-off': de bestemming wordt populair bij een grotere groep toeristen. Een gevoel van optimisme en opportunisme over de mogelijkheden van toerisme zwengelt de groei van investeringen in toeristische faciliteiten aan. Nadat de groei is ingezet volgt een periode van exponentiële groei van zowel het aantal toeristen als faciliteiten, meer en meer gevoed door inmenging van buitenaf. De groei van het toerisme kan de kwaliteit van de bestemming zowel fysiek als sociaaleconomisch verminderen. Dit heeft weer een negatief effect op de toeristische ervaring. De periode van groei

Figuur 2 Het 'tourist area life cycle model' van Richard Butler

maakt hierdoor plaats voor een periode van stagnatie en indien er niet tijdig wordt ingegrepen een periode van krimp en degradatie.

Een vicieuze cirkel

Tegenwoordig zijn dergelijke structuralistische modellen grotendeels beland in de archieven van de economische en ruimtelijke wetenschappen. Toch zijn een aantal elementen nog steeds bruikbaar. Zo kenmerkt de ontwikkeling van toerisme in een bestemming zich wel degelijk door enkele cyclische processen, zoals reeds werd aangenomen in het model van Butler. Illustratief hiervoor is de studie van Antonio Paolo Russo (2002) in Venetië. Door het model van Butler te toetsen aan de ontwikkeling van toerisme in deze historische stad, concludeerde hij dat ook in een stedelijke bestemming toeristische ontwikkeling de vorm van een vicieuze cirkel kan aannemen die uiteindelijk niet alleen de kwaliteit van de bestemming voor toeristen, maar ook voor lokale inwoners, kan aantasten.

Russo verklaart zijn observaties als volgt. Wanneer de toeristische draagkracht van de bestemming overschreden wordt, jaagt de populariteit prijzen van accommodatie en overige faciliteiten omhoog. Toeristen kiezen hierdoor vaker om korter, buiten het centrum of in andere bestemmingen te verblijven. De populariteit van de vaak centraal gelegen attracties of het historisch centrum in het algemeen blijft hoog en trekt daardoor nog steeds toeristen aan, die echter wel steeds korter in de bestemming verblijven. Van der Borg en collega's constateerden in het begin van de jaren '90 dat stedelijke toeristische bestemmingen met name lijden onder een groeiend aandeel dagjesmensen, ook wel 'excursionisten' genoemd.

Zowel Russo als van der Borg en collega's komen tot de conclusie dat een verkorting van de verblijfsduur van toeristen en een groei van het aandeel excursionisten ervoor zorgt dat historische centra van populaire stedelijke bestemmingen 'toeristificeren'. Toeristen ondernemen minder activiteiten, zijn minder op de hoogte van de historie, cultuur en context van de bestemming en geven minder uit tijdens hun bezoek. Ondernemers rondom de populaire attracties reageren hierop door hun aanbod aan te passen, wat leidt tot een groei van het aanbod van toegankelijke, maar kwalitatief zwakkere producten en diensten. Dit geldt voor de bekende souvenirwinkels, Nutellapannenkoeken en het aanbod van namaakproducten, maar ook voor de kwaliteit van horeca gelegenheden. Deze ontwikkeling maakt de zone rondom populaire attracties steeds minder aantrekkelijk voor lokale inwoners en voor groepen toeristen die op zoek zijn naar een kwalitatief betere en authentiekere ervaring.

Klassieke modellen, nieuwe toepassingen

Ondanks de bovengenoemde waarschuwingen over de effecten van ongeremde groei van toerisme, recentelijk aangevuld met opvallende burgerprotesten en discussies in de media, streven veel (stedelijke) bestemmingen nog steeds een 'meer is beter' beleid na. Dit beleid beperkt zich vaak tot het aantrekken van bezoekers

via marketingtoepassingen. De recente media-aandacht voor de nadelige effecten van groeiend toerisme, denk aan Amsterdam en Brugge, lijkt echter de visie van beleidsmakers te veranderen. Er ontstaat een vernieuwde interesse in de ontwikkelingsmodellen die ingaan op de draagkracht van toeristische bestemmingen. De vraag of deze modellen in de huidige context nog steeds toepasbaar zijn is daarom aan de orde. Veel studies die de modellen toepassen zijn anekdotisch van aard, gebaseerd op een enkele case studie en bovendien zelden gebaseerd op empirisch onderzoek. Daarnaast heeft de opkomst van het digitale tijdperk, en met name van sociale media, het toerisme grondig veranderd. Toeristen kunnen vandaag makkelijker zelfstandig hun reis organiseren, informatie inwinnen (al dan niet op basis van sociale media en apps) en hun weg vinden naar en in de bestemmingen. Het management van toerisme in dit tijdperk van ICT en sociale media is hierdoor sterk veranderd.

Analyse van toeristisch gedrag aan de hand van big data

De opkomst van Big Data analyse en innovaties in GIS-toepassingen maken het mogelijk om grote hoeveelheden data, openbaar beschikbaar via internet, te analyseren en inzichtelijk te maken. Aangezien toerisme en haar effecten een sterke ruimtelijke component hebben kan een analyse van ruimtelijke patronen van toerisme belangrijke inzichten opleveren. Om inzichtelijk te maken wat deze analyse kan bijdragen is voor dit artikel een ruimtelijke clusteranalyse uitgevoerd op TripAdvisor reviews van faciliteiten gebruikt door toeristen (in dit geval restaurants, bars en cafés.) in drie verschillende stedelijke toeristische bestemmingen. Het aantal reviews op verschillende plekken in de bestemming wordt gebruikt om de intensiteit van toerisme te bestuderen. Ook is te zien of er een relatie is tussen de locatie van de faciliteit en de waardering door toeristen. De inzichten zijn verkregen door het toepassen van een 'Getis en Ord hotspotanalyse', dit is een type ruimtelijke clusteranalyse die laat zien of er zones zijn waar de onderzochte waarde statistisch significant hoger (hotspot) of lager (coldspot) is dan verwacht bij een willekeurige verdeling. Kortom; is er een relatie tussen de locatie van een toeristische faciliteit en het aantal keer dat het gereviewed wordt (intensiteit van gebruik)? Of tussen de locatie en de score die gemiddeld gegeven wordt (kwaliteit van ervaring)?

Veel bestemmingen streven nog steeds een 'meer is beter' beleid na

Bolzano, een opkomende bestemming

De hotspotanalyse voor Bolzano laat zien dat er zich een ruimtelijke clustering voordoet, zowel op basis van intensiteit als van kwaliteit. Bolzano heeft een duidelijke centrum-periferie verdeling. Het historisch centrum van de stad vormt een hotspot van relatief intensief gebruik. De intensiteit neemt af naarmate de afstand tot het centrum toeneemt. De hotspot maakt plaats voor een neutrale zone aan de rand van het centrum, en een coldspot in de buitenwijken. Er is duidelijk sprake van een relatie tussen de locatie van een toeristische faciliteit en het aantal reviews dat het krijgt. De relatie tussen de gemiddelde score en haar locatie is daarentegen minder uitgesproken. Enkele toeristische faciliteiten wijken significant af van de gemiddelde verwachte beoordeling, maar er is geen duidelijk ruimtelijk patroon zichtbaar. Het patroon in Bolzano, met een duidelijke centrum-periferie verdeling naar intensiteit en de afwezige relatie tussen locatie en kwaliteit kenmerkt een bestemming in een vroege ontwikkelingsfase. Toeristen hebben de bestemming ontdekt, maar de populariteit heeft de bestemming nog niet in een vicieuze cirkel geduwd.

Krakow, een toeristische hotspot

Krakow kenmerkt zich door een relatief wijdverspreide zone van intensief gebruik. Het gehele historisch centrum, inclusief het voormalig joodse getto ten zuidoosten van de stad kan gezien worden als hotspot. Faciliteiten in deze districten krijgen significant meer online reviews dan faciliteiten buiten deze zone. Direct buiten het centrum liggen coldspots, wat laat zien dat er een harde scheiding is tussen het toeristisch centrum en de buurten daarbuiten. In het oude centrum, wat tevens UNESCO wereld erfgoed is, bevindt zich een cluster van faciliteiten met een lage score. Rondom het centrale plein, tevens de meest populaire attractie in de stad, scoren faciliteiten significant lager. Op basis van intensiteit van reviews kan gesteld worden dat Krakow zich in een volwassen ontwikkelingsstadium bevindt. De clustering van slecht scorende faciliteiten rondom de hoofdattractie van de stad geeft een eerste aanwijzing van achteruitgang en het begin van een vicieuze cirkel.

De opkomst van Big Data maakt nieuwe ruimtelijke analyses en inzichten mogelijk

Antwerpen, een bestemming in stagnatie

De sterkste patronen zijn te zien in Antwerpen. Slechts een klein gedeelte van de stad kan gekenmerkt worden als een hotspot wanneer er gekeken wordt naar intensiteit van reviews. Het gebied rondom de bij toeristen zeer populaire Grote Markt en door toeristen veel bezochte kathedraal wordt significant frequenter gereviewed dan gebieden daarbuiten. Er zijn geen coldspots aanwezig op gebied van intensiteit van reviews wat erop duidt dat het reviewgedrag buiten de toeristische hotspots gelijkmatig over de stad verdeeld is. Wel is er op basis van de gemiddelde score een prominente coldspot aanwezig die duidt op een clustering van relatief slecht scorende faciliteiten rondom de populaire attracties in de toeristische hotspot. Deze coldspot is sterker dan degene in Krakow. De relatief kleine hotspot op basis van intensiteit van reviews, en de sterk geclusterde coldspot op basis van kwaliteit komen overeen met het patroon beschreven door Russo in zijn vicieuze cirkelmodel: een relatief beperkt ruimtelijk gedrag van toeristen rondom de topattracties en een verslechtering van de kwaliteit van dienstverlening in deze zone.

Beperkingen en toepassingen

De drie onderzochten steden laten duidelijk patronen zien die overeenkomen met de gepresenteerde modellen van toeristische druk, maturiteit en draagkrachtoverschrijding. Het is echter belangrijk te vermelden dat het hier om verkennende gevalstudies gaat. Bovendien heeft het gebruiken van TripAdvisor reviews enkele belangrijke beperkingen. Uiteraard is immers niet elke toerist een TripAdvisor gebruiker, en reviewt niet elke TripAdvisor gebruiker alles wat hij of zij onderneemt in een bestemming. Om de mogelijke toepassing van deze analysemethode daarom beter te identificeren moeten de resultaten getrianguleerd worden door dezelfde analyse uit te voeren met andere datasets (denk aan Twitter of de tracking van toeristen). De gevonden patronen in deze studie komen echter wel overeen met resultaten uit eerder onderzoek uitgevoerd door de auteurs in de drie bestemmingen. Door de modellen te combineren met de gevonden patronen, en kennis van de bestemming kan er voor de drie bestemmingen een verschillend beleidsadvies geformuleerd worden.

Bolzano is een bestemming in een relatief vroeg

ontwikkelingsstadium. In dit stadium is het belangrijk om te beginnen met bezoekers- en kwaliteitsmanagement. Een mogelijkheid zou kunnen zijn om netwerken te stimuleren op basis van streekproducten. Wanneer ondernemers samenwerken om kwalitatief goede en authentieke producten aan te bieden kan de kwaliteit van de toeristische ervaring gewaarborgd blijven. Informatie gedeeld via deze netwerken kan toeristen ook stimuleren om buiten het centrum van de bestemming op zoek te gaan naar producten en ervaringen, wat kan helpen de druk en effecten van toerisme te verspreiden over een groter gebied.

De volwassen bestemming Krakow heeft een ander type managementplan nodig. Er is al sprake van een stevige toeristische druk, die nog verspreid is over het gehele centrum. De kwaliteit van dienstverlening is in het algemeen nog hoog, maar er is al wel een cluster te vinden van slecht presterende dienstverleners in de UNESCO zone. Om een verdere degradatie van kwaliteit tegen te gaan is het belangrijk om zowel slecht presterende dienstverleners te identificeren via controles en goede dienstverlening te belonen met bijvoorbeeld een keurmerk. Een actief beleid om toeristen naar de goed presterende dienstverleners te leiden, via bijvoorbeeld een 'recommender system' kan de kwaliteit van de toeristische ervaring behouden. Ook is het belangrijk om in dit stadium toeristische druk te proberen controleren, bijvoorbeeld door booking-systemen voor attracties of het instellen van een drukte-barometer die gebruik maakt van hotel- en luchtvaartmaatschappijgegevens om te anticiperen op piekmomenten. De houding van lokale inwoners tegenover toerisme dient ten slotte ook in de gaten te worden gehouden.

Antwerpen lijkt zich te bevinden in een stadium van stagnatie. Het aantal toeristen groeit nog licht, maar zij bevinden er zich vooral in een beperkte zone in het historisch centrum, rondom de hoofdattracties van de stad. Het is nu nodig om de toerist te laten zien dat Antwerpen meer te bieden heeft dan een historisch centrum. Voorbeelden van beleidsingrepen kunnen zijn: routes aangeven naar iets meer perifeer gelegen sites en attracties, de fiets-leensystemen in de stad makkelijker beschikbaar maken voor toeristen of betere informatie verstrekken over hoe het openbaar vervoer te gebruiken. Een andere mogelijkheid om tot een betere spreiding van toeristen over de stad te komen en een langer verblijf of herhaalbezoek te stimuleren is het aanmoedigen van samenwerkingsverbanden met en tussen de toeristische sector. Samenwerken met hoteleigenaars, museummanagers en ondernemers kan ervoor zorgen dat diensten beter ontsloten worden en informatie beter verspreid wordt onder toeristen. Hoewel samenwerking in toerisme een complex proces is, kunnen de besproken analysemethoden in combinatie met theoretische modellen de noodzaak van actie en samenwerking aantonen voor zowel ondernemers als beleidsmakers.

Literatuurselectie

- Borg, J. van der, P. Costa & G. Gotti (1996) Tourism in European heritage cities. *Annals of tourism research*, 23 nr, 2, pp. 306-321.
- Butler, R. (2006) The tourism area life cycle, applications and modifications. Clevedon: Channel view publications.
- Russo, A. P. (2002) The vicious circle of tourism development in heritage cities. *Annals of tourism research*, 19 nr. 1, pp. 165-182.

EGBERT VAN DER ZEE (EGBERT.VANDERZEE@KULEUVEN.BE) IS DOCTORAATSTUDENT AAN DE KU LEUVEN. ZIJN PROMOTIEONDERZOEK GAAT OVER TOERISME IN DE VLAAMSE KUNSTSTEDEN.

DARIO BERTOCCHI (DARIO.BERTOCCHI@GMAIL.COM) IS DOCTORAATSTUDENT AAN DE UNIVERSITA' IUAV DI VENEZIA EN WAS VISITING SCHOLAR AAN DE KU LEUVEN WERKEND AAN EEN PROJECT OVER BIG DATA EN TOERISME.

KATARZYNA JANUSZ (KATARZYNA.JANUSZ@KULEUVEN.BE) IS DOCTORAATSTUDENT AAN DE KU LEUVEN EN ONDERZOEKT ONDER ANDERE DE RELATIE TUSSEN TOERISTEN EN LOCALS IN KRAKOW.

De tijden waarin meertaligheid eerder uitzondering dan regel was zijn voorbij. Tegenwoordig reizen we de hele wereld over, werken we voor multinationale bedrijven, hebben we internationale collega's en vrienden, zijn we zelf misschien van buitenlandse komaf, en horen, spreken, lezen of schrijven we minstens eens in de week in een andere taal dan van moeders. Bewust of onbewust, meertaligheid is onderdeel geworden van het dagelijks leven. Hoe beïnvloedt het de eigen identiteit en hoe wordt omgegaan met taalverschillen in het dagelijks leven? Carmen Pérez del Pulgar Frowein buigt zich over deze kwesties in haar masterscriptie *Porosity of multilingual spaces*.

Pérez del Pulgar Frowein heeft deze vraagstukken uitgebreid kwalitatief onderzocht met een focus op het taalgebruik van zowel Duitse als Franse hoogopgeleide migranten die respectievelijk in Madrid en Amsterdam wonen – een thema dat de auteur na aan het hart ligt vanwege de eigen Spaans-Duitse achtergrond. Een viertal thema's worden besproken in dit werk. Ten eerste bespreekt de auteur het fenomeen porous spaces. Vrij vertaald gaat het hier om plekken of ontmoetingen waar meerdere talen samenkomen, elkaar afwisselen en geaccepteerd worden. Tegelijkertijd spelen gevoelens van binnen- en buitensluiting een rol in de manier waarop taalverschillen worden ervaren. Ten tweede wordt ingegaan op het belang van het spreken van de moedertaal en blijken er verschillen te zijn tussen de twee groepen respondenten. Franse respondenten hechten bijvoorbeeld meer waarde aan taal als een uiting van culturele waarden, terwijl de moedertaal voor Duitse respondenten gezien wordt als onderdeel van de eigen Duitse identiteit. Hierop aansluitend worden de verschillen in taalbeleving tussen thuis en werk besproken, waarbij communicatie voor beide groepen respondenten centraal staat.

Bewust of onbewust, meertaligheid is onderdeel geworden van het dagelijks leven

Naast het bestuderen van de bovenstaande aspecten van taalbeleving en taalgebruik, vergelijkt de auteur ook het taalgebruik in de context van wonen in Amsterdam of in Madrid. Verschillen worden met name gevonden in het internationale karakter van de steden, waarbij de hoogopgeleiden uit Amsterdam aangeven dat inwoners uit de stad open staan voor andere talen en zij daardoor een gevoel van veiligheid krijgen wanneer ze zich door de stad verplaatsen. Tenslotte wordt het thema integratie aangekaart waarbij taal betekenis geeft aan ontmoetingen met anderen. Soms kan taal een verbindende factor zijn, terwijl het op een ander moment juist mensen buitensluit.

Hoewel het enthousiasme voor het veldwerk blijkt uit de rijke dataverzameling, verbaast het me dat de diepere analytische en filosofische inzichten die in de inleiding gepresenteerd worden enigszins verdwijnen. De keuze om de taalervaringen van de

Bianca Szytniewski

Taal kan een verbindende factor zijn, terwijl het op een ander moment buitensluit

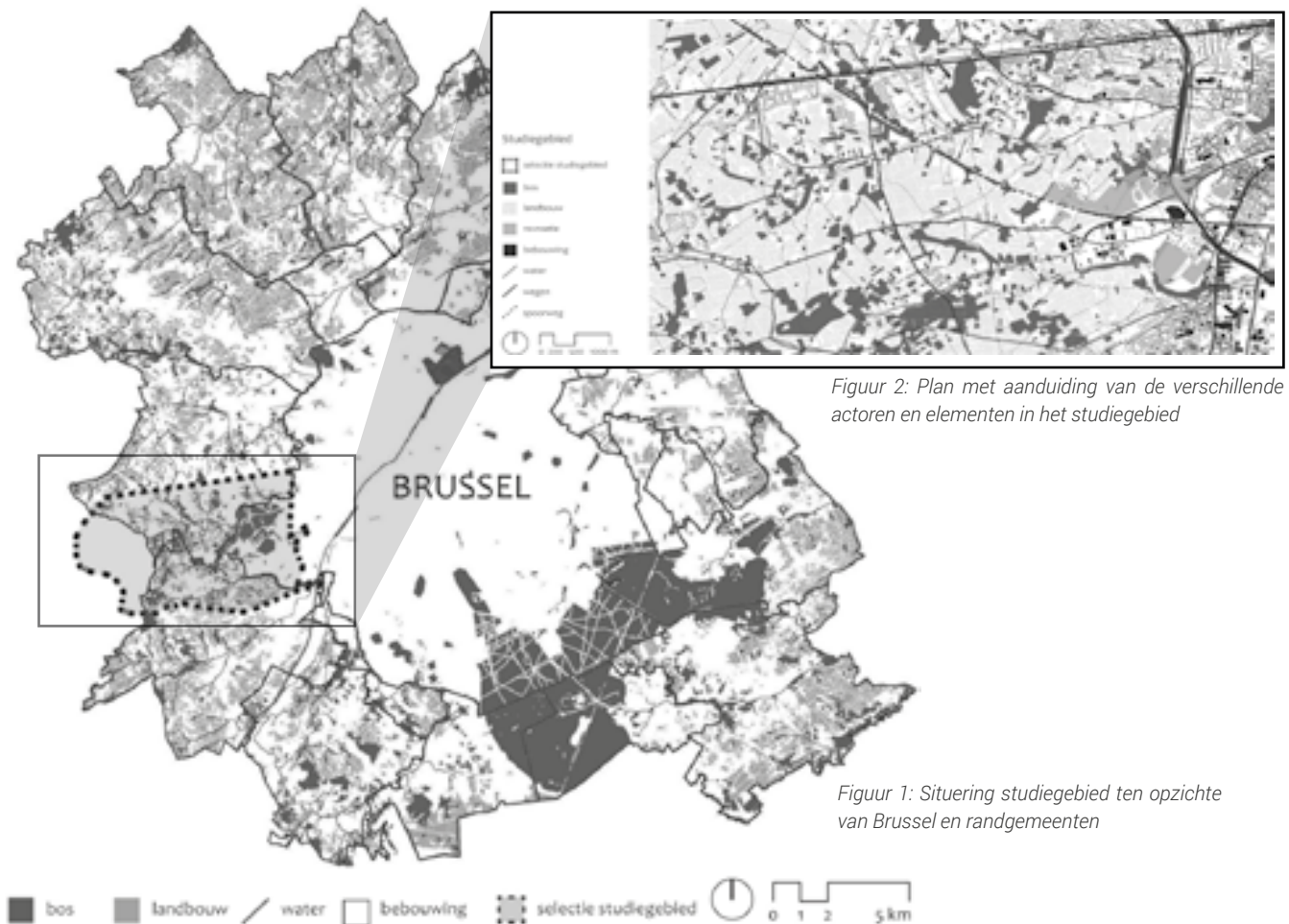
respondenten en citaten uitgebreid te beschrijven, in plaats van verder te borduren op deze analytische en filosofische inzichten, is een gemiste kans. Hoewel de scriptie ingaat op een erg actueel onderwerp van meertaligheid, identiteit en het omgaan met taalverschillen in het dagelijks leven, is het bovendien jammer dat de auteur niet verder reflecteert op deze maatschappelijk relevante thema's. In de laatste alinea's van de conclusie wordt nog geprobeerd een koppeling te leggen met thema's als stereotypen, tolerantie en discriminatie in relatie tot taalgebruik en migrantie, maar hier had nog veel meer aandacht aan besteed kunnen worden. Ondanks deze kanttekeningen, biedt het werk van Pérez del Pulgar Frowein zeker interessante inzichten op het gebied van meertaligheid die meegenomen zouden kunnen worden in het debat rondom migratievraagstukken in Europa. Ik nodig de auteur dan ook graag uit om te reflecteren op dit publieke debat. Misschien in een AGORA artikel?

Literatuurselectie

Pérez del Pulgar Frowein, C. (2016) *Porosity of multilingual spaces*. MSc Thesis: Universiteit van Amsterdam.

CARMEN PÉREZ DEL PULGAR FROWEIN STUDEERDE HUMAN GEOGRAPHY AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM. HAAR MASTERSCRIPTIE WERD BEKROOND MET DE HERTA MACHT THESIS PRIJS 2016.

BIANCA SZYTNIEWSKI (B.SZYTNIIEWSKI@UU.NL) PROMOVEERT AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT, WAAR ZE SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE DOCEERT.

ONTWERPEN MET OPEN RUIMTE IN PERI-URBANE GEBIEDEN

De open ruimte in peri-urbane gebieden staat onder druk. Ze wordt steeds meer ingenomen door bebouwing maar wordt ook intern geclaimd door verschillende actoren die er hun plaats zoeken. Kan de creatie van een productief landschap een toekomstperspectief bieden voor een duurzame ontwikkeling van peri-urbane gebieden?

Peri-urbane gebieden zijn ontstaan door de ruimtelijke uitspreiding van steden. De gefragmenteerde wijze waarop zich dit in Vlaanderen voltrekt, zorgt ervoor dat de grens tussen stad en platteland steeds vager wordt. Het contactoppervlak tussen beiden is doorheen de jaren aanzienlijk vergroot. Deze overgangsruiimte wordt peri-urbaan genoemd; het draagt zowel kenmerken van het platteland als van de stad. De rijkdom aan functies die er aanwezig is biedt mogelijkheden, maar leidt ook tot conflicten. De peri-urbane open ruimte staat onder druk van de bebouwing en tegelijkertijd krijgt de open ruimte te maken met verschillende stedelijke verlangens zoals recreatie, toerisme, privatisering van de ruimte en andere, die een claim leggen op deze ruimte. Hierdoor wordt er druk uitgeoefend op de oorspronkelijke functies van de open ruimte zoals landbouw voor voedselproductie, natuur en bos als bron voor biodiversiteit en het opvangen, infiltreren en zuiveren van water. Door deze specifieke situatie is er behoefte aan een toegespitste aanpak voor de ruimtelijke ontwikkeling van peri-urbane gebieden. Vanuit het beleid wordt de open ruimte in de peri-urbane

gebieden voornamelijk gezien als een ruimte die beschermd moet worden tegen de oprukkende bebouwing. Vroegere Vlaamse beleidsinstrumenten zoals het gewestplan, de ruimteboekhouding of de afbakeningsplannen werden hiervoor ingezet. Deze beschermende tactiek heeft geleid tot een passieve houding ten aanzien van de open ruimte waardoor geen duidelijke toekomstvisie werd geformuleerd. Het resultaat is een ad-hoc benadering waarbij elke actor naar eigen goeddunken handelt en waarbij de open ruimte wordt gezien als restruimte in de ruimtelijke planning. Dit heeft geleid tot een ongecontroleerd en een 'verrommeld' landschap zonder ruimtelijke samenhang.

In dit artikel wordt nagegaan op welke wijze open ruimte actief ingezet kan worden bij de ruimtelijke ontwikkeling van peri-urbane gebieden. Hierbij is het de bedoeling om de verschillende functies in de open ruimte samen te ontwikkelen, waardoor dus gestreefd wordt naar ruimtelijke coproductie. Vanuit een gebiedsgerichte invalshoek wordt kortom een antwoord gezocht op de specifieke uitdagingen die peri-urbaniteit met zich meebrengt.

Productief landschap als ruimtelijke drager

Het onderzoek vertrekt vanuit de volgende aanname: "Vanuit de dynamiek in de open ruimte kan een productief landschap geconstrueerd worden, dat de ruimtelijke drager vormt voor de kwalitatieve (her-)ontwikkeling van het peri-urbane gebied."

Hierbij krijgt landschap een sturende rol bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen. Landschap wordt, in navolging van de Europese landschapsconventie van 2000, gedefinieerd als "een gebied, zoals dat door mensen wordt waargenomen, waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en/of menselijke factoren en de interactie daartussen". Doordat landschap een holistisch en een interdisciplinair karakter heeft, draagt het bij aan een sectoroverschrijdende visie voor de ruimte. Het biedt zo een kader voor het omgaan met de botsende ruimteclaims die inherent zijn aan peri-urbane gebieden.

Een productief landschap wordt, vertrekkende vanuit de definitie van Viljoen, omschreven als "open ruimtes – groot of klein, stedelijk of landelijk - die zo beheerd worden dat ze ecologisch en economisch productief worden en een maatschappelijke meerwaarde opleveren".

Een productief landschap overstijgt hiermee het vroegere productielandschap waar de focus lag op voedselproductie en het consumptielandschap met focus op recreatie. In een productief landschap worden beide verenigd en aangevuld met onder meer biodiversiteit, waterbeheersing en natuurontwikkeling. Het concept productief landschap wil hiermee een antwoord bieden op zowel de ecologische als economische en sociale uitdagingen in een bepaald gebied.

Landbouw als belangrijke actor

Het is hierbij belangrijk om aandacht te schenken aan de rol van agrarische activiteiten. Momenteel is de helft van de oppervlakte van Vlaanderen bestemd als landbouwgrond. Bovendien bevindt een kwart van de landbouwbedrijven zich in het peri-urbaan gebied, waardoor hun invloed niet mag onderschat worden. Landbouw is en blijft dus een belangrijke actor in deze gebieden. Door de sterke versnippering van de open ruimte, de hoge grondprijzen en de druk van andere gebruikers van de open ruimte, is de overheersende aanpak in de landbouw naar een intensieve landbouw die veelal gespecialiseerd is en gebaseerd is op grootschalige grondgebonden landbouw niet meer vanzelfsprekend. Bovendien is de impact op het milieu en op de andere ruimtegebruikers groot. De uitdaging bestaat erin om de kwaliteiten van peri-urbane gebieden, in het bijzonder de nabijheid van de stad, te gebruiken om te komen tot nieuwe vormen van landbouwmanagement. Door het diversifiëren van haar activiteiten kan de opportuniteit van de nabijheid van de consument optimaal benut worden. De landbouw kan haar activiteiten verbreden door een bijdrage te leveren aan het beheer van andere elementen in de open ruimte zoals natuur, water en bos. Bovendien biedt landbouw ook mogelijkheden voor het verbinden van stad en platteland door het samen brengen van producent en consument en door het aanbieden van recreatie. Hierdoor kan landbouw een belangrijke bijdrage leveren aan het ontwikkelen en beheren van een productief landschap.

Ontwerpend onderzoek van het studiegebied Neerpede

Door ontwerpend onderzoek van een geselecteerd studiegebied (een peri-urbaan gebied ten zuidwesten van Brussel, zie figuur 1) werd nagegaan wat de toepassing en consequenties zijn van de onderzoeksopzet in een reële ruimtelijke context. Ontwerpend onderzoek is een onderzoeksmethode die het mogelijk maakt om op een creatieve manier de haalbaarheid van verschillende ideeën te onderzoeken en uit te werken. Het zorgt ervoor dat op korte tijd een visueel en tastbaar toekomstbeeld ontstaat dat kan dienen als verrijking voor ruimtelijke ingrepen, beleidsbeslissingen en verder onderzoek. Het is hier niet de bedoeling om een volledig uitgewerkt ontwerp voor het gebied op te maken, maar om de mogelijkheden

van het concept 'productief landschap' te onderzoeken en uit te werken.

Het onderzoek startte met een analyse van de bestaande toestand van het studiegebied waarbij de ruimtelijke structuur, de kenmerken van het landschap en het feitelijk gebruik van de ruimte werden blootgelegd door middel van een analyse van beleidsdocumenten, kaartmateriaal, gegevens over grondgebruik, bewonersprofielen, interviews met betrokken actoren en eigen observaties (zie figuur 2). Hierbij werd vanuit verschillende schaalniveaus gekeken naar het functioneren van het gebied. Het studiegebied bevat kenmerken die eigen zijn aan peri-urbane gebieden in Vlaanderen: een open ruimte die versnipperd is door lintbebouwing, grote infrastructuurwerken die voor breuken zorgen in het landschap en de aanwezigheid van landelijke en stedelijke gebruikers die er hun plaats zoeken en elkaar in de eerste plaats (of vooral) zien als concurrenten van de ruimte. De open ruimte in het gebied staat onder druk van de verstedelijking. De nabijheid van de stad biedt echter ook onderbenutte mogelijkheden zoals een afzetmarkt voor korte-keten landbouw (waarbij de landbouwer rechtstreeks verkoopt aan de consument) en de aanwezigheid van seizoenarbeiders en recreanten. De stedelijk georiënteerde ontsluiting zorgt voor een slechte circulatie in het gebied zelf en is te eenzijdig gericht op de auto. Verder heeft het gebied ook te kampen met erosieproblematiek, een landbouw in verdrinking en een onsaamhangend recreatief netwerk.

Vanuit de resultaten van de analyse werden vervolgens drie strategieën geformuleerd die de aandacht vestigen op de kernproblemen van het peri-urbane studiegebied. Zij geven aan op welke wijze hiermee omgegaan kan worden vertrekkende vanuit de dynamiek van de open ruimte. Deze strategieën vormen een leidraad voor het verdere onderzoek. Om de strategieën toepasbaar te maken, werden ze geoperationaliseerd in ruimtelijke concepten die als toolbox kunnen ingezet worden bij het ontwerp.

Strategie 1: Inzetten op synergie tussen functies

Doordat de ruimte schaars is door de vraag vanuit stedelijke en landelijke hoek, is het niet aangewezen om de ruimte functioneel op te delen en eenzijdig te gebruiken. Het is productiever om het idee van meerlagigheid toe te passen, waarbij een ruimte voor twee of meer functies wordt gebruikt en zo veelvoudig van nut is, bijvoorbeeld de beekvalleien als collector van biodiversiteit en als recreatiepad. Het is belangrijk om steeds zowel de ecologische en economische als sociaal-culturele kwaliteiten van de ontwikkelingen in overweging te nemen. Aan deze strategie worden vier ruimtelijke concepten gekoppeld (zie tabel 1).

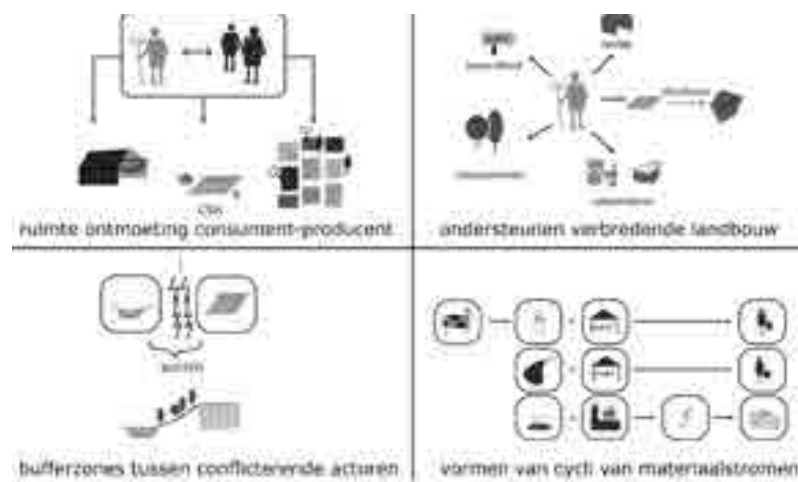
Strategie 2: organiseren van toegang naar en in het gebied

Uit de analyse kwam naar voren dat de infrastructuur niet zozeer gericht zijn op het gebied zelf, maar zich eerder richten op een hoger schaalniveau. Dit zorgt voor breuken in het gebied die de doorwaadbaarheid (het zich gemakkelijk verplaatsen in het gebied), belemmeren. Het ontwikkelen van een eigen relevante en specifieke toegankelijkheid (weliswaar gelinkt aan de ruimere omgeving) zorgt ervoor dat de kwaliteiten van de ruimte maximaal benut kunnen worden. Aan deze strategie worden vier ruimtelijke concepten gekoppeld (zie tabel 2).

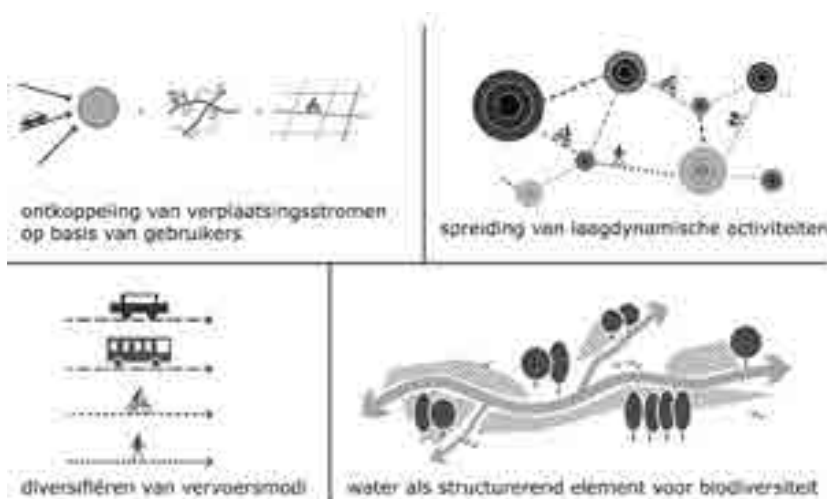
Strategie 3: versterken van de identiteit van de plek

Door de vele transformaties in de ruimte, kent het studiegebied een 'verrommeld' landschap dat een bedreiging vormt voor het eigen karakter en een herkenbare identiteit. Door het duiden van de ruimtelijke identiteit kunnen de verschillende elementen elkaar onderling versterken en als één geheel sterker staan tegenover externe invloeden. Een duidelijke identiteit kan bovendien bijdragen aan het dicht bij elkaar brengen van bewoners en gebruikers van het gebied. Als er vanuit dezelfde optiek naar het gebied gekeken

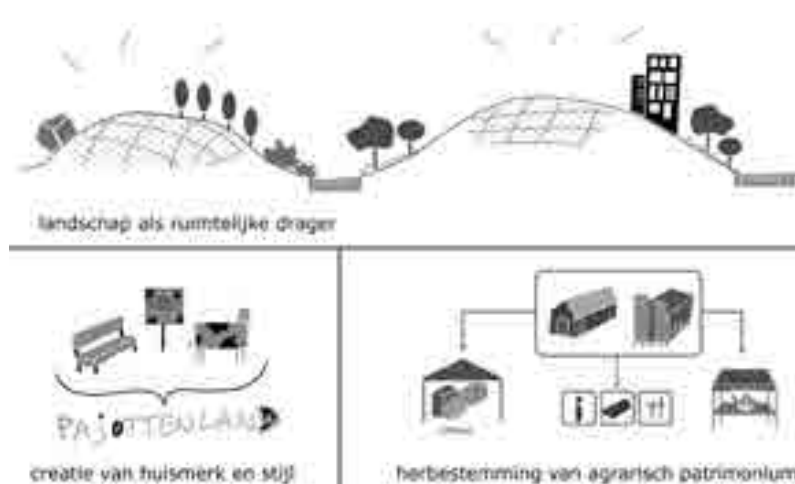
Tabel 1: Ruimtelijke concepten gekoppeld aan strategie 1: inzetten op synergie tussen functies

Tabel 2: Ruimtelijke concepten gekoppeld aan strategie 2: organiseren van toegang naar en in het gebied

Tabel 3: Ruimtelijke concepten gekoppeld aan strategie 3: versterken van de identiteit van de plek.

wordt, is het gemakkelijker om tot een consensus te komen over wat wel en wat niet mogelijk is. Aan deze strategie worden drie ruimtelijke concepten gekoppeld (zie tabel 3).

Nieuw toekomstperspectief voor de open ruimte

Het ontwerpend onderzoek vond plaats op twee schaalniveaus. Op schaal van het volledige studiegebied werd aan de hand van de strategieën en de ruimtelijke concepten een ontwerpvoorstel uitgewerkt bestaande uit drie lagen: landschapslaag, netwerklaag en activiteitenlaag. Elke laag heeft een eigen invalshoek en problematiek waarop een antwoord wordt gezocht. Ze staan echter niet los van elkaar. Samen vormen ze een ruimtelijk flexibel kader voor de toekomstige ontwikkeling van het gebied (zie figuur 3).

Landschapslaag

De landschapslaag gaat dieper in op de mogelijkheden en het verstevigen van het ecosysteem van het gebied. Het huidige planningsmechanisme gaat uit van een indeling van de ruimte op basis van functies. Dit kan echter geen antwoord bieden op de nieuwe functies die een plaats zoeken in de ruimte. Bovendien verhindert het de mogelijkheid van synergie tussen functies en houdt het geen rekening met de draagkracht van het gebied. In de landschapslaag wordt daarom het gebied onderverdeeld in ruimtelijke entiteiten op basis van de karakteristieken van het landschap: beekvalleien, bocagelandschap (gesloten landschap waarbij de percelen omheind zijn met heggen en hagen) en kouters (open landschap van akkers met weidse zichten). Deze ruimtelijke entiteiten vormen samenhangende ruimten met specifieke landschappelijke kenmerken die worden bepaald door de ruimtelijke beleving en de aanwezige landschapselementen en zichten. Aan elke entiteit worden richtlijnen gekoppeld die aangeven hoe dit landschap versterkt kan worden of kan evolueren, rekening houdend met de capaciteit van de plek.

De grens tussen stad en platteland wordt steeds vager

Netwerklaag

Door het versnipperd karakter van het gebied komen verschillende gebruikers in conflict, bijvoorbeeld het snelle autoverkeer met de trage tractor. Bovendien kent het gebied een resem aan fiets- en wandelroutes, maar deze routes zijn weinig samenhangend. Om er voor te zorgen dat alle actoren volgens hun behoefte, zich vlot kunnen verplaatsen doorheen het gebied zijn de beweegpatronen van de gebruikers, landbouw, recreatie en wonen, in kaart gebracht. Op basis van dit feitelijke gebruik werd een nieuwe categorisering van de wegen uitgewerkt. Voor elke categorie is een nieuw wegprofiel ontworpen dat op termijn kan geïmplementeerd worden.

Activiteitenlaag

In het gebied liggen verschillende plekken met een culturele betekenis. Door het versterken van deze plekken en deze een plaats te geven in het recreatief netwerk, kan de identiteit van het gebied versterkt worden. Door de verschillende activiteiten in het gebied te spreiden over de ruimte, ontstaan er geen 'toplocaties', maar krijgt het volledig gebied een culturele en maatschappelijke meerwaarde. Op deze manier kan de open ruimte in zijn geheel dienen als een gebruikruimte voor bewoners en stedelingen, zonder evenwel de aanwezige actoren en het karakteristieke landschap te verdrücken. Om deze spreiding van activiteiten en de toegankelijkheid tot het gebied te regelen, wordt een laag dynamisch recreatienetwerk

gecreëerd. Dit is een vorm van recreatie die door haar intrinsieke aard slechts beperkte veranderingen en dynamiek teweegbrengt in haar onmiddellijke omgeving zoals wandelen, fietsen en natuurbeleving. Dit netwerk wordt gevormd door een doordachte positionering van drie soorten focusplekken in het gebied: bakens (plekken aan de rand die het gebied bekend maken), startplaatsen (plaatsen waar verschillende transportmogelijkheden toegang tot het gebied krijgen), en zichtpunten (interessante plekken voor de beleving van het gebied). Deze plekken krijgen vervolgens inrichtingselementen die ontworpen zijn in een eigen huisstijl. Dit zorgt voor extra herkenbaarheid en eenheid van het gebied en draagt bij aan de versterking van de regionale identiteit en het gemeenschapsgevoel van de gebruikers.

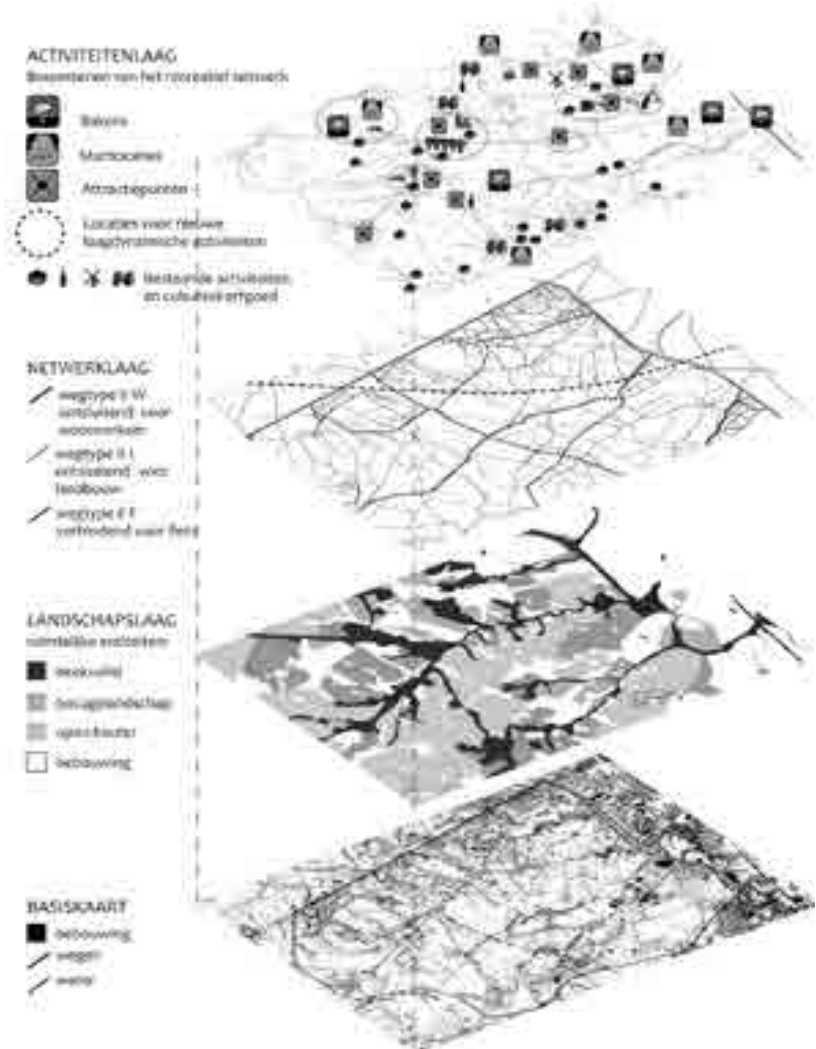
De nabijheid van de stad biedt onderbenutte mogelijkheden

Het tweede deel van het ontwerpvoorstel richt zich op enkele specifieke gebieden in het studiegebied. In deze microgebieden wordt verder ingezoomd op het ontwikkelingskader dat aangereikt werd op schaal van het studiegebied en wordt de toolbox van ruimtelijke concepten die geformuleerd werden voor een productief landschap, concreet toegepast in een specifieke ruimtelijke context. Zie figuur 4 voor een toepassing in één van de microgebieden. Dit gebied is een open ruimtegebied dat ingesloten is door bebouwing. Aan de hand van de ruimtelijke concepten worden een aantal acties ondernomen die de open ruimte betreft op de omgeving. Zo zal een route door het gebied de twee aangrenzende dorpen verbinden. Langs deze route worden verschillende landbouw gerelateerde activiteiten ontwikkeld (zelfplukboomgaard, hoevetoerisme, CSA (community supported agriculture) boerderij waarbij de deelnemers samen instaan voor de werkingskosten en loonkosten van de boer in ruil voor toegang tot het veld en de oogst). Deze activiteiten zoeken aansluiting met de consument, waardoor de bewoners en bezoekers terug in contact gebracht worden met de landbouw en de natuur. Door het inbrengen van kleine landschapselementen ontstaan landschappelijke kamers die het karakter van het gebied versterken. Dit zijn relatief kleine ingrepen die zorgen voor een beter geïntegreerd gebruik van de open ruimte dat voor een diversiteit van gebruikers interessant is.

Conclusie

Het onderzoek toont de mogelijkheden en voordelen van het actief benaderen van de open ruimte in de ruimtelijke planning in tegenstelling tot een beleid dat vooral gericht is op het beschermen van deze open ruimte. Door te vertrekken vanuit de dynamiek in de open ruimte, wordt er minder belang gegeven aan de bebouwingsdruk, zodat specifiek op zoek gegaan kan worden naar de processen en conflicten in de open ruimte zelf. Hierdoor kunnen de interne kansen beter benut worden en kan een visie voor de verdere ontwikkeling tot stand komen.

Het concept van een productief landschap is een interessante strategie om met de concurrerende ruimtegebruikers in een peri-urbaan gebied om te gaan. Vanuit het idee van een productief landschap worden de aanwezige sectoren en functies gestimuleerd om samen te werken in een landschappelijk kader om op die manier te komen tot een geïntegreerde ruimtelijke kwaliteitsvolle ontwikkeling. Doordat de focus ligt op de open ruimte geeft het echter wel geen adequaat antwoord op de ontwikkelingen die zich voordoen binnen de bebouwde ruimte in het peri-urbaan gebied. Wel kan er gesteld worden dat het ontwerp tegengewicht kan bieden aan de verdere inname van de open ruimte door bebouwing.

Figuur 3: Overzicht ontwerp van een flexibel ruimtelijk kader bestaande uit 3 lagen voor het studiegebied

Doordat verschillende actoren in synergie tegelijk gebruik kunnen maken van de open ruimte, neemt het aantal actoren toe dat belang heeft bij en waardering heeft voor deze ruimte. Dit kan het draagvlak vergroten voor het behoud en het verder kwaliteitsvol ontwikkelen van deze open ruimte.

Literatuurselectie

- Viljoen, A. (2005) 'CPULs Continuous productive urban landscapes – designing urban agriculture for sustainable cities', Architectural Press, Oxford.
- Architecture Workroom Brussels, Maat-ontwerpers (2014) 'Pilotprojecten Productief Landschap',
- Team Vlaams Bouwmeester, Departement Landbouw en Visserij, Agentschap Ruimte Vlaanderen.
- Piør, A. Ravets, J., Tosics, I. (2011) 'Peri-urbanisations in Europe: Towards a European Policy to sustain Urban-rural Futures', PLUREL consortium, University of Copenhagen/Academic Books Life Sciences.

Laura Rusbosch is ir. architect en stedenbouwkundige en werkt momenteel in het architectenbureau Atelier MA+P in Brussel. Dit artikel is gebaseerd op haar scriptie voor het behalen van het Masterdiploma Stedenbouw en Ruimtelijke Planning aan de VUB in 2015, waarmee ze de VRP-Afstudeerprijs 2015 heeft gewonnen. De scriptie kan je downloaden op: <https://issuu.com/Laurariusbosch/docs/masterproef-laura-rusbosch-digitaa>

HUIB ERNSTE - Over de relatie tussen mens en de ruimte

In 1963 publiceerde Otto Friedrich Bollnow zijn meest bekende boek over de relatie tussen mens en ruimte: *Mensch und Raum*. Dat boek heeft zich tot een standaardwerk ontwikkeld en de Duitse versie is intussen al 10 keer herdrukt. In 2011 is het voor het eerst in het Engels vertaald, *Human Space*, en heeft sindsdien in het Engelse taalgebied ook al veel opzien gebaard. In het bijzonder bij antropologen, pedagogen en bij architecten hoort het tot de verplichte literatuur. Er bestaat ook een actieve 'Otto Friedrich Bollnow genootschap'. Vreemd genoeg is hij binnen de Nederlandstalige geografie grotendeels een onbekende gebleven. De nog redelijk recente Engelse vertaling biedt echter nieuwe kansen.

Otto Friedrich Bollnow werd in 1906 in Stettin als zoon van een leraar en school-rector geboren en is in 1991 in Tübingen gestorven. Hij studeerde eerst wis- en natuurkunde bij o.a. Niels Bohr. Hij promoveerde (1925) in de natuurkunde en habiliteerde (1931) in de filosofie. Naast Misch behoorde ook Martin Heidegger tot zijn leermeesters. Hij hield zich vooral met filosofie en pedagogiek bezig, op welk gebied hij vanaf 1938 ook hoogleraar aan verschillende universiteiten was. In 1975 ging hij met emeritaat, waarna hij echter nog verschillende prijzen voor zijn wetenschappelijk werk mocht ontvangen.

De mens heeft als zodanig geen vaste plek, maar is principieel 'heimatlos' en 'rootless'

Zijn boek over de relatie tussen mens en ruimte is een onderdeel van zijn langjarige project om een hermeneutische filosofie te ontwerpen, die aan de ene kant de subjectief beleefde betekenis van ruimte centraal stelt maar tot op zekere hoogte ook het realisme omarmt en dus de concrete actuele empirische inzichten probeert mee te nemen, die los lijken te staan van onze subjectieve belevingen. In de hedendaagse geografie zijn dergelijke denkwijzen terug. Aan de ene kant gaat men er daarbij vanuit dat ruimte als zodanig geen betekenis heeft, maar juist door allerlei ruimtelijke praktijken en relaties met andere dingen een betekenis krijgt die we allemaal op onze eigen subjectieve manier ervaren, beleven, en leven. Je zou kunnen zeggen dat dat de 'softe' kant van ons ruimte begrip is. Aan de andere kant heeft ruimte en hebben onze ruimtelijke praktijken ook een (harde) materiele kant die bijna voor zichzelf lijkt te spreken. Ruimte heeft dus geen van te voren vastliggende essentiële betekenis maar is een product van onze beleefde en materiele praktijken. Bollnow probeert zowel de beleefde als ook de materiele kant van deze opvatting over ruimte in zijn denken mee te nemen. Hierin bestaat er ook een zekere verwantschap met andere tijdgenoten van hem zoals Helmuth Plessner, waarover ik in mijn oratie destijds aan de Radboud universiteit al het één en ander uit de doeken heb gedaan, en die reeds een aantal van de

tegenwoordig populaire relationele ontologische uitgangspunten, en sociaal constructivistische en anti-essentialistische inzichten voorwegnamen. Bollnow probeerde goed na te denken over wat ruimte dan precies betekent. In tegenstelling tot Martin Heidegger's *Zijn en Tijd* probeerde hij de mens niet vanuit de eindigheid der tijd, maar juist vanuit de dimensie van de ruimte te denken. Juist daarom is zijn werk ook voor tegenwoordige ruimtelijke wetenschappers en stedelijke ontwerpers een bron van inspiratie. De tegenwoordige filosofische 'celebrity', Peter Sloterdijk, probeert met zijn *Sferen* project, iets soort-gelijks. Ruimte is dus echt 'hot' voor de tegenwoordige grote denkers. En geografie kan zich dus verheugen op grote intellectuele belangstelling en Bollnow was dus met zijn 'spatial turn' de tijd al ver vooruit.

Bollnow bouwt zijn begrip van de relatie tussen mens en ruimte op aan de hand van het 'vestigen' en 'wonen' van mensen, wat ook verklaart waarom zijn werk ook voor architecten van wezenlijk belang is. Bollnow neemt als fenomenoloog, in navolging van onder andere Maurice Merleau-Ponty de mens en de menselijke beleving van de omgeving als uitgangspunt. Hij beschrijft de ruimte als iets dat van twee kanten geconstrueerd wordt door zowel de mens als subject als ook door de omgeving zelf. Ruimte is dus niet bij voorbaat gegeven, maar wordt in haar betekenis voortdurend gevormd en tot uitdrukking gebracht (gearticuleerd), en is dus veel meer dan de gebruikelijke drie dimensies van lengte, breedte en hoogte, en omvat ook mensen, menselijke activiteiten, objecten, symbolen, betekenissen en uitdrukkingen, die allemaal op een bepaalde manier aan elkaar gerelateerd zijn. De actuele betekenis van ruimte komt dus voort uit dit netwerk van relaties. 'Vestigen' betekent voor Bollnow dus het binnen treden in een ruimte of beter gezegd in een netwerk van relaties, het is het focuseren op bepaalde en abstraheren van andere elementen en relaties, het creëren of actualiseren van bepaalde voorwaarden, het ruimte maken, en het verankeren. De ruimte wordt daardoor van een lege, oneindige ruimte tot een concrete gevormde en ontworpen en geconstrueerde ruimte. Het geeft de mens in die ruimte ook een specifieke plek en positie, van waaruit de omgeving ervaren wordt en onze ervaring een perspectief en richting krijgt. Omdat menselijke ruimte geen vooraf bepaald gegeven is maar gemaakt moet worden is dit echter een voortdurend voortschrijdend proces. De mens heeft als zodanig geen vaste plek, maar is principieel 'heimatlos' en 'rootless'. In veel traditionele geografische theorieën denken we echter nog steeds in toestanden en niet in processen. In de planologie neigen we ook nog steeds tot het maken van nieuwe ruimtelijke structuren, nieuwe vastigheden, en niet tot het in beweging houden van een continu ruimtelijk veranderingsproces met een nog onbestemde toekomst. Ruimte is geen toestand maar voortdurend in wording. Dat maakt ruimte soms wat onbestemd en ongrijpbaar. In de filosofie waren het de existentialisten die dat soort situaties beangstigend vonden en daarom opriepen tot het maken van duidelijke keuzes, waarmee we ons zelf vaste bodem onder de voeten konden geven, ons zelf konden positioneren, vastleggen en wortelen. In tegenstelling tot deze existentialisten ziet Bollnow dit echter niet als iets negatiefs of bedreigends. Naar zijn opvatting ervaren mensen zich als – om een begrip van Heidegger te gebruiken – 'op deze wereld geworpen' en op die eerste 'thuisbasis' ofwel in zijn eerste 'thuis' ervaart hij een

Een huis met een venster. Aquarel van Poortvliet, R. (1973)
Te hooi en te gras.
van Holkema & Warendorf, Bussum.

voorlopige geborgenheid, zekerheid en vertrouwdheid, dat hem dan juist ook weer in staat stelt het onbekende, onvertrouwde, het 'andere', waar te nemen en te verkennen. Dit is als het ware een huis met een venster, waardoor de geborgenheid een open geborgenheid en juist geen geslotenheid wordt. In de bewoordingen van Peter Sloterdijk, wordt het huis daardoor, 'dat wat het altijd al was, n.l. een ontvangstation van boodschappen uit het buitengewone' (2009). Bollnow illustreert dit aan de hand van een citaat uit een filosofisch gedicht 'Stufen' van Hermann Hesse (1941):

*Wir sollen heiter Raum um Raum durchschreiten,
Blijmoedig moeten we alle stadia doorlopen
An keinem wie an einer Heimat hängen,
en niet blijven hangen als aan een vaderland
Der Weltgeist will nicht fesseln uns und engen,
De wereld wil ons niet kluist'eren en benauen,
Er will uns Stuf' um Stufe heben, weiten.
Maar tree voor tree verheffen en verruimen.
Kaum sind wir heimisch einem Lebenskreise
Nauwelijks thuis in eigen levenskring
Und traulich eingewohnt, so droht Erschlaffen,
genoeglijk ingeburgerd, of er dreigt verslappen.
Nur wer bereit zu Aufbruch ist und Reise,
Alleen wie bereid is te vertrekken en te reizen
Mag lähmender Gewöhnung sich entrafen.
Kan zich de verlamdende sleur ontrukken.*

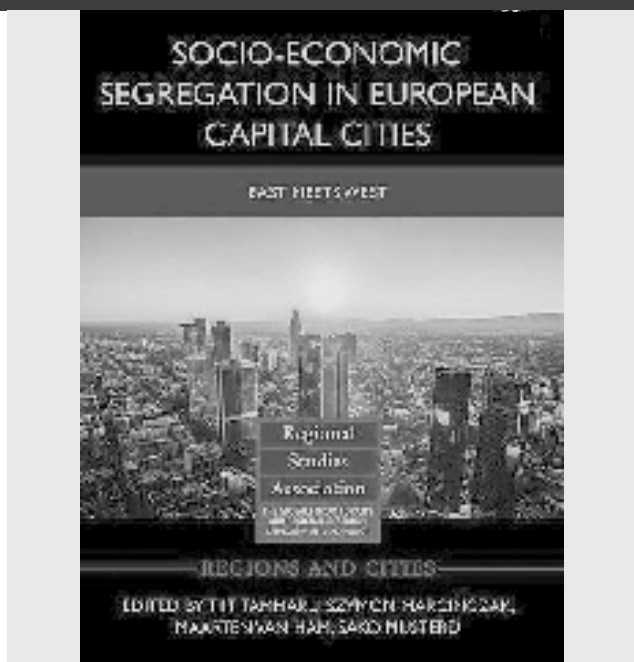
Dit thuis kan daarbij dus niet, zoals sommige politici in het huidige migratie en vluchtelingen debat b.v. menen, als iets met duidelijke contouren en een duidelijke identiteit opgevat worden. Het is geen vast gebouw en heeft geen vaste grenzen, waaraan zich vluchtelingen zouden kunnen aanpassen, of waarin ze al of niet 'thuis' zouden horen. Koningin Maxima had dus in 2007 misschien toch gelijk, toen ze zei dat de Nederlandse identiteit niet bestaat, en ook was het niet toevallig dat in de nota van 2004 de grenzen van Nederland weggelaten werden. En wat voor de plek van de mens geldt, geldt ook voor de mens zelf. De Mens is voor Bollnow, net zoals voor Helmuth Plessner, een open vraag (een 'homo absconditus'), maar dan wel uitgerust met de mogelijkheid iets van zichzelf te maken. Bollnow loopt daarmee dus al vroeg vooruit op de relationele zichtwijze van de kort geleden veel te

vroeg overleden geografe Doreen Massey en van het nomadische denken van de filosoof Giles Deleuze en psychoanalyticus Felix Guatari, die momentaan in ons vakgebied hoogtij vieren. Deze denkwijzen zijn niet antihumanistisch, zoals sommige eerdere poststructuralistische opvattingen, maar hebben kritiek op het gestolde, en essentialistische mens- en ruimtebeeld van het traditionele humanisme en de traditionele geografie. Tegen deze achtergrond is de relatie tussen mens en ruimte vanuit een niet structuralistisch perspectief weer helemaal terug van weg geweest, zoals ook de recentelijk herhaaldelijk door Ben de Pater in het tijdschrift Geografie gevierde proefschrift van Hans Koppen over het fenomeen van de geografische ervaring, maar ook het populaire boek van mijn Nijmeegse collega, Gert-Jan Hospers over Geografie en gevoel laat zien. Bollnow's klassieker blijft daarbij een bron van inspiratie, die ons inzichten geeft over dingen als de relatie tussen privé en publieke ruimtes, de rol van grenzen en begrenzingen, plaats verbondenheid en heimwee evenals plaatsopenheid en de vele vormen van belevingsruimtes.

Literatuurselectie:

- Bollnow, O. F. (2011) Human Space. Londen: Hyphen Press.
Ernste, H. (2004) Pragmatism of life in post-structuralist times. Environment and Planning A 36, pp 437-450
Hospers, G.J. (2013) Geografie en gevoel. Wat plekken met ons doen. Assen: Van Gorkum.
Koppen, H. (2012) Het fenomeen van de geografische ervaring. Een fenomenologisch onderzoek naar opvattingen van filosofen en geografen over het ervaren van plaats en ruimte. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen
Massey, D. (2005) For Space. Londen: Sage.
Sloterdijk, P. (2005) Sferen. Band I: Bellen – Globes. Meppel: Boom.
Sloterdijk, P. (2009) Sferen. Band II: Schuim. Meppel: Boom.

HUIB ERNSTE (H.ERNSTE@FM.RU.NL) IS HOOGLERaar SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN.

Barend Wind

In tegenstelling tot de meeste andere publicaties besteedt 'Socio-economic Segregation in European Capital Cities: East meets West' veel aandacht aan de diversiteit binnen de hoofdsteden met een communistisch verleden (Praag, Boedapest, Tallinn, Riga en Vilnius). Zo laat het zien dat de sociaal-economische segregatie niet in ieder stadium gedurende de ontwikkeling van een gesocialiseerde naar een kapitalistische stedelijke ordening toeneemt. In Boedapest is de polarisatie in eerste instantie afgenomen omdat het voorheen arme centrum in status is toegenomen, terwijl de onder het communisme populaire flatwijken in status zijn gedaald. In Tallinn, waar neo-liberale hervormingen verder zijn voortgeschreden, heeft het centrum de strijd met de buitenwijken inmiddels ruimschoots gewonnen (zie ook AGORA 2015-3 De Post-Socialistische Stad -). Het boek blijft spannend omdat niet alle bevindingen uit de casussen overeen komen met het algemene theoretische kader. Zo is in Athene de sociaal-economische segregatie bijvoorbeeld beperkt, terwijl de inkomensongelijkheid aanzienlijk is. In deze stad neemt segregatie echter een 'verticale vorm' aan waarbij de lagere inkomensgroepen letterlijk onder de hogere inkomensgroepen wonen, op donkere en gehorige benedenverdiepingen.

De grootste zwakte van het boek is dat vormen van woonbeleid die segregatie kunnen bestrijden, fragmentarisch worden behandeld. Alleen de rol van niet-gestigmatiseerde (sociale) huurwoningen komt in het inleidende theoretische hoofdstuk aan bod, terwijl internationaal-vergelijkende studies naar housing regimes een meer samenhangend beeld van de gevolgen van woonbeleid kunnen schetsen. De afzonderlijke casussen geven echter wel een beeld van vele lokale strategieën die segregatie kunnen tegengaan. Zo zorgen in Riga bijvoorbeeld energiesubsidies ervoor dat huishoudens met lage inkomens zich kunnen blijven veroorloven om in flats uit de Sovjettijd te wonen. Het kan meer benadrukt worden dat overheden niet machteloos hoeven toe te kijken hoe hun steden polariseren. Lessen uit Boedapest, waar de sociaaleconomische segregatie is afgenomen in de omslag naar een kapitalistische stedelijke orde, kunnen waardevol zijn voor een stad als Amsterdam. Door sociale woningbouw te beschermen in populaire gebieden, kunnen hogere inkomensgroepen naar de minder populaire buitenwijken gelokt worden, en kan de ongedeelde stad behouden blijven.

Al met al schetst het boek een prachtige sociale kaart van Europa. Het is een reisgids die beleidsmakers kan inspireren zich in te zetten voor sociaal-ruimtelijke gelijkheid, en onderzoekers inspiratie kan geven voor verder internationaal vergelijkend onderzoek op het gebied van sociaaleconomische polarisatie.

Literatuurselectie:

Tamaru, T., van Ham, M., Marcińczak, S., & Musterd, S. (eds.) (2015). *Socio-economic Segregation in European Capital Cities: East meets West*. Routledge.

BAREND WIND (B.J.WIND@UVT.NL) IS ALS PROMOVENDUS VERBONDEN AAN TILBURG UNIVERSITY EN DOET INTERNATIONAAL-VERGELIJKEND ONDERZOEK NAAR WONINGMARKTEN EN VERMOGENSONGELIJKHEID.

In de Amsterdamse gemeentepolitiek wordt geregeld de angst geventileerd dat de stad uiteenvalt in twee delen: een reservaat voor rijke, hoogopgeleide creatievelingen in het centrum van de stad, en een kolonie van arme (allochtone) uitkeringstrekkers in de buitenwijken. De vrees voor toenemende sociaal-economische segregatie is niet alleen een Nederlands fenomeen. In Berlijn protesteren de bewoners van Kreuzberg, Neukölln en Prenzlauerberg omdat de woningprijzen exploderen als een gevolg van een niet te stoppen instroom van bebaarde, koffie-minnende hipsters. Aan de andere kant van Europa vechten de Italiaanse autoriteiten tegen de onhoudbare neergang van de Napolitaanse buitenwijk Scampia. In het wetenschappelijke onderzoek is sociaal-economische segregatie tot nu toe een ondergeschoven kindje. De segregatie van etnische groepen eiste in de nasleep van het debat over de multi-culturele samenleving eind jaren '90 immers alle aandacht op. Daar komt nu verandering in: een boek onder de redactie van vier Europese grootheden op het vlak van buurtonderzoek, beschrijft de ontwikkeling van de sociaal-economische segregatie in dertien Europese hoofdsteden in het eerste decennium van de 21e eeuw.

Als gevolg van de felle politieke discussies zullen beleidsmakers zich regelmatig afvragen hoe het komt dat verschillende sociale klassen in toenemende mate in (ruimtelijk) gescheiden werelden leven. 'Socio-economic Segregation in European Capital Cities: East meets West' probeert op deze vraag een antwoord te geven en wijst op een interactie van vier factoren, die voor iedere stad een bepaalde mate van segregatie teweegbrengt. Ten eerste is de kans op een ruimtelijke scheiding van inkomensgroepen groter wanneer de inkomensongelijkheid groter is. Ten tweede hebben steden die door hun controlefunctie in het wereldwijde kapitalisme een gepolariseerde arbeidsmarkt hebben, een grotere kans gesegregeerd te zijn. Ten derde kan de welvaartsstaat een motor zijn achter sociaal-economische segregatie door inkomensverschillen af te remmen en inkomensfluctuaties te verminderen. Tenslotte wijzen de auteurs op de rol van woonbeleid in het tegengaan van ruimtelijke ongelijkheid tussen verschillende inkomensgroepen. In de dertien casussen die door lokale auteurs beschreven worden, wordt de rol van deze dimensies kritisch tegen het licht gehouden.

De kracht van dit boek ligt in de vernieuwende casus-selectie, de uitvoerige historische beschrijvingen en de manier waarop de steden vergeleken worden met het algemene theoretische kader.

Op 19 mei trok AGORA naar Tilburg, waar de jaarlijkse kruisbestuiving tussen Belgische en Nederlandse planologen plaatsvond. De Plandag is gegroeid uit de Planologische Diskussiedagen en vormt een toegankelijk forum voor iedereen met een interessant verhaal uit onderzoek of praktijk. Elk jaar worden dan ook tientallen papers ingestuurd die - in meer of mindere mate - verband houden met het overkoepelende thema dat door de organisatie wordt bedacht.

Dit jaar was de Plandag ambitieus. Met het credo 'Verruimen: maatschappelijk rendement met ruimtelijk talent' werd een debat aangesneden dat de ontwerp- en planningswereld vandaag erg troebleert. Vanuit de vaststelling dat maatschappelijke uitdagingen steeds complexer worden en ruimtelijke kwesties nooit op zichzelf staan, dient de rol van de ruimtelijke professional te worden herijkt, zo klinkt het. Zowel in Vlaanderen als Nederland is deze visie sterk in zwang; het Nederlandse Manifest 2040 stelt dat de rol van 'de ruimtemaker' in de planningspraktijk moet worden herdacht en ook in de ontwerp teksten van het Vlaamse Beleidsplan Ruimte Vlaanderen wordt gehamerd op 'geïntegreerde gebiedsontwikkeling als motor voor samenwerking'. Concreet moet meer in termen van brede en vakoverschrijdende partnerschappen met lokale besturen, het maatschappelijk middenveld, academici én de burger worden gedacht. In dit ontwerp proces fungeert de planoloog eerder als een verbindende netwerker dan een geïsoleerde regisseur. Hoewel het soms nog aarzelend gaat en de verschillen tussen projecten, steden en regio's vaak erg groot zijn, kan gerust gesproken worden van een fundamentele kanteling in het denken over en werken aan de stad. Rigide blauwdrukplanning volstaat niet langer en 'de stad maken' behoort een breed scala aan initiatieven en partijen toe. Kortom, een pleidooi voor een meer pluralistische en empathische benadering van het metier 'ruimtelijke planner'.

In de voormiddag modereerde Sjors de Vries (RUIMTEVOLK) het plenaire 'verruimingsdebat', waarin meer duiding werd gegeven bij de keuze voor dit thema. Een viertal sprekers – twee burgers en twee bestuurders – gaven aan hoe en waarom zij vanuit hun eigen achtergrond concrete invulling proberen geven aan dergelijk decentraal ontwerp proces. Hoewel haast iedereen – publiek inclusief – zich schaarde achter de algemene grondgedachte, klonken hier en daar enkele scherpe tegengeluiden. Staan blogs, vakbladen en boeken ondertussen niet volgeschreven met procestaal en dure woorden als co-creatie, participatie, bottom-up en andere? Is er niet gewoon werk aan de winkel, zeker voor planologen? En is ontwerpend onderzoek niet vooral een 'voorafje' waarbij de plannen in een latere fase alsnog worden hertekend in functie van deadlines en willekeur van bovenaf?

De sprekers van het debat deden inzien dat deze terechte opmerkingen genuanceerde antwoorden verdienen. Voor Joost Vandenbroele (BRAL, stadsbeweging voor Brussel) vervult burgerparticipatie een centrale rol in het oplossen van stedelijke vraagstukken en moeten we dan ook weg van het stereotiepe planologische denken over de stad, want "een stedelijk debat is meer dan een ruimtelijk debat". Marit Overbeek deelt deze oproep voor meer burgerparticipatie want "ook de bewoner heeft ruimtelijke expertise". Via crowdfunding acties, vastgoeddinners en andere initiatieven proberen de Utrechtse Ruimtemakers geëngageerde bewoners rond de tafel te krijgen om samen de eigen leefomgeving vorm te geven. Carl de Jong (beleidsadviseur stad Gent) toont dan weer aan dat de stem van de burger ook op beleidsniveau gehoor krijgt. Gent gaf het concept 'verruimen' een eigenzinnige invulling door de stad vanuit de ogen van het

kind te bekijken, door onder andere hun tekeningen, maquettes en speelgoedconstructies van plekken in de stad onder de loep te nemen. Ontwerpen 'op menselijke schaal' vormt hierdoor de rode draad doorheen het volledige bestuursakkoord. Ook aan de andere kant van de landsgrens leeft het concept 'mensenmaat' op beleidsniveau sterk. Mario Jacobs (wethouder stad Tilburg) onderstreept hier het belang van soortgelijke sociaal-ruimtelijke visies op de stad die eerder ook door Jan Gehl en Jane Jacobs zijn gepropageerd. De algemene consensus van het debat luidde dan ook dat elk planproces vanuit een decentraal en participatief opzet zou moeten vertrekken en dat de ruimtelijke planner hier een cruciale en faciliterende rol in dient te spelen.

In de parallelle werkgroepen na de middag werd verder gereflecteerd over wat 'verruimen' allemaal kan betekenen voor de planningspraktijk aan de hand van de papers die door de deelnemers werden ingestuurd. Vijf manieren om te 'verruimen' werden doorvertaald naar evenveel werksessies: ruimtelijk-inhoudelijk, territoriaal, maatschappelijk en bestuurlijk, juridisch-instrumenteel en tot slot verruimd vakmanschap.

De dag werd afgesloten met een receptie waarop Rien van de Wall (auteur 'Van stadssnelweg naar publieke ruimte' uit AGORA 2016-2 Geo-Onderwijs) de Plandagprijs en prijs voor de Jonge Planoloog uitreikte. De eerst vermelde prijs ging naar Isabelle Loris en Ann Pisman met hun paper 'Super(woon)markten - transformatie van supermarktsites naar aantrekkelijke woonmilieus'. In de verhandeling bewezen de onderzoekers dat het mogelijk is om de stijgende en veranderende woonbehoefte in Vlaanderen voor de komende 10 jaar volledig op te vangen door supermarktsites in stedelijke gebieden te herontwikkelen. De paper biedt daarmee een origineel antwoord op het stedelijke verdichtingsvraagstuk dat zowel in België als in Nederland hoog op de agenda staat.

Masterstudent planologie Martijn van den Bosch, winnaar van de prijs voor Jonge Planoloog, overtuigde de jury met zijn paper 'Hyperdecentralisatie en afschuifplanologie in de strijd voor een mondiale concurrentiepositie'. Hij wijst terecht op de gevaren die verbonden zijn met een – vaak selecte socio-demografische – subgroep van burgers die steeds vaker én planoloog én sponsor van het stedelijke landschap worden. Volgens Van Den Bosch is dit een ontwikkeling die de bestaande ongelijkheid tussen sociale groepen kan bestendigen waardoor de stad van de toekomst hiermee verwordt tot een stad van tegenstellingen en polarisatie. Deze nieuwe vorm van ongelijkheid wordt ook in dit AGORA nummer aangekaart in het artikel over buurttuinen van Spierings, van Liempt en Maliepaard.

Hoewel het laatste woord in dit verruimingsdebat duidelijk nog niet is gezegd, bleek het belang van de Plandag des te meer. Deze grensdwarsende koppeling tussen wetenschap en beleidspraktijk biedt immers kansen voor een gezamenlijke aanpak van de vele ruimtelijke uitdagingen waar beide regio's voor staan.

Vlaamse Overheid (2011) Ruimte voor morgen. Burgerparticipatie voor een groenboek beleidsplan ruimte. Jaar van de Ruimte (2015) Manifest 2040. Beschikbaar op: <https://wijmakenederland.nl/pdf/Manifest2040.pdf>

FREKE CASET IS VERBONDEN AAN DE UNIVERSITEIT GENT, VAKGROEP GEOGRAFIE EN VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL EN IS REDACTEUR VAN AGORA (FREKE.CASET@UGENT.BE).

CULTURELE ZUIVERING

Amsterdam is veranderd het laatste half jaar. De kortste samenvatting luidt: meer hijskranen en hippe cafés. Waar kranten vorig jaar nog bol stonden over de naweeën van de economische crisis, vertelt een recruiter me nu glunderend dat hij zijn bonus binnen heeft na het plaatsen van enkele goedbetaalde nieuwe CEO's: "De economie trekt weer aan, en dat merkt de Zuidas meteen". De oplettende stadsgeograaf zal echter ook direct merken dat Amsterdam afstevent op een nieuw soort stedelijke orde. Hoewel ik graag tijd verpoos met bebaarde, speciaalbiërdinkende mannen, en ook bouwwerkzaamheden me wel kunnen bekoren, ben ik bezorgd over deze ontwikkelingen.

In juni werd op de Dam een penthouse met zwembad verkocht voor ruim 25 miljoen Euro. Mijn vrienden vloeken binnensmonds als ze het monsterlijke bedrag van 25 miljoen Euro horen, maar halen verder hun schouders op en denken aan hun eigen kansen op de woningmarkt. "Ik heb 30.000 Euro over de vraagprijs moeten bieden", vertelt een vriend terwijl ik olijkleurige verf op de muur van zijn splinternieuwe woonkamer aanbreng. Starters die zich de hoofdstad niet meer kunnen veroorloven zoeken hun heil in omliggende voorsteden als Zaanstad, Purmerend en Hoofddorp. Op straat wordt de angst geventileerd dat de hoofdstedelijke woningmarkt weer in een zeepbel veranderd is.

Ik ben bang dat de torenhoge prijzen op de Amsterdamse woningmarkt geen bubbel representeren, maar een nieuw evenwicht. In het AGORA-themanummer over het vastgoed-financieel complex werd al gesteld dat vastgoed al decennialang meer en meer kapitaal absorbeert. Overheden hebben dit actief toegejuicht om economische groei te stimuleren in een tijd waarin productie en werkgelegenheid is vertrokken naar lagelonenlanden in Azië. De Rijksoverheid heeft bijgedragen aan de kapitaalgroei in vastgoed middels de stimulering van eigenwoningbezit en een versoepeling van eisen aan de hypotheekmarkt. Gemeenten hebben middels groeicoalities private partijen bewogen tot investeringen in zwakkere wijken en plekken die ze willen revitaliseren om de mondiale competitie aan te kunnen. De motor van deze groeicoalities was lange tijd de instroom van hoge inkomensgroepen die wegtrokken uit de voorsteden. Sinds 1990 vond een omkering van de buurthiërarchie plaats: het centrumgebied is enorm in status toegenomen, terwijl de buitenwijken in status zijn gedaald. Nu vrijwel alle stedelijk-georiënteerde grootverdieners hun intrek hebben genomen in de centrale stadswijken, is de brandstof voor nieuwe groeicoalities die de hoeveelheid kapitaal in de gebouwde omgeving doen toenemen op.

Overall in Europa heeft de markt begrepen dat een culturele zuivering van wijken direct rond de klassieke gentrification-buurtten de muur van geld (zie Fernandez in AGORA 2015-4) kan absorberen. De voormalige arbeiders- en middenklasse moet ruimte maken voor de nieuw-gedisciplineerde kapitalistische arbeiders: consultants, freelancers en zzp-ers die op tijdelijke contracten sappelen om rond te komen maar toch behoren tot de culturele elite van ons land en zich om die reden gedwongen voelen ruim vijftig procent van hun inkomen te besteden aan

woonruimte in de voormalige probleemwijk Bos-en-Lommer (nu BoLo genaamd). Het lijkt erop dat ze voorsorteren op een nóg liberalere stedelijke orde waarin de 'rente' op een centrale locatie nog verder weg zal groeien van die op een perifere locatie. De hoge inkomsten die men nu al vangt uit verhuur via digitale platformen als Airbnb preluderen reeds op deze ontwikkeling.

De gemeenschap profiteert niet langer van individuele woningwinsten

Hoewel het college van Burgemeester en Wethouders (gevormd door D66 en de SP) een tweedeling van de stad veroordeelt, draagt ze er zelf aan bij. Twee maatregelen die de stad toegankelijk moeten houden voor de (lage) middenklasse, zijn zelf de motor onder de culturele zuivering die in de stad gaande is. De verkoop van sociale huurwoningen maakt de weg vrij voor de instroom van de volgende generatie ZZP-ers die met een financiële garantie van hun ouders vijftig procent van hun inkomen uitgeven aan hun woonlasten. De de-facto afschaffing van het erfpachtsysteem, waarbij bewoners de grond onder hun woning pachten van de gemeente, zorgt ervoor dat de gemeenschap niet zal verdienen aan de individuele winsten die in dit proces gemaakt worden. Het is teleurstellend dat steden die profiteren van de aantrekkende economie de enorme druk op de stad niet omzetten in onderhandelingskracht ten opzichte van marktpartijen om een rechtvaardige verdeling van woonruimte en winsten af te dwingen. Ontwikkelaars staan in de rij om woningen te realiseren in de centrale gebieden met een zeer hoge woningvraag. De gemeente mag op zijn minst een behoorlijk aantal sociale huurwoningen en buurtvoorzieningen als wisselgeld hiervoor vragen. Gebeurt dit niet, dan ontstaat een stad waarin de locatie nog sterker dan voorheen de levenskansen van haar bewoners zal bepalen.

BAREND WIND (B.J.WIND@UVT.NL) IS ALS PROMOVENDUS VERBONDEN AAN TILBURG UNIVERSITY EN DOET INTERNATIONAAL-VERGELIJKEND ONDERZOEK NAAR WONINGMARKTEN EN VERMOGENSONGELIJKHEID.

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken

2016 - 3 - jaargang 32

een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA - ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[IBAN nummer] NL23INGB0006165799

REDACTIE

Marianne de Beer (hoofredactie), Jorn Koelemaij (hoofredactie), Aimee Baars (secretaris), Annelies Beek, Wouter Bervoets, Maartje Bodde, Federica Bono, Dieter Bruggeman, Nynke Burgers, Freke Caset, Lisa Christiaanse, Valerie De Craene, Ineke Deelen, Clemens De Olde, Laura Deruyter, Nicolas Dewulf, Nico Dogterom, Mellanie van Doleweerd, Marijke Jansen, David de Kool, Josine Maaskant (penningmeester), Emiel Maliepaard, Michiel van Meeteren, Thijs Olthof, Richard Rijnks, Ilona de Ruijter, Joren Sansen (productie en vormgeving), Karin Snel, Niels Struis (productie en vormgeving), Bianca Szytniewski, Koen Tieskens, Mirjam Turk, Karel Van den Berghe, Sofie Vermeulen, Kirsten Visser, Ruth Wauters, Malou Weber (productie en vormgeving), Demi van Weerdenburg, Gertjan Wijburg, Christel van Wijk, Lisanne de Wijs, Barend Wind, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE

Ineke Deelen, Dirk Dessing, Mellanie van Doleweerd, Marijke Jansen, Carlijn Kamphuis & Maartje Poelman.

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Joren Sansen, Niels Struis & Malou Weber

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk € 9,50

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€ 63,00
Studenten	€ 21,00
Overigen	€ 32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

VOLGEND NUMMER...

Overall Stad

Historisch gezien kent zowel Nederland als Vlaanderen een duidelijke afwisseling tussen stad en platteland. Dit onderscheid bepaalde in sterke mate de identiteit van een plaats, maar ook die van diegene die er woonde of werkte. De afgelopen honderd jaar is de grens tussen stad en platteland echter enkel maar vervaagd. Talloze ontwikkelingen, waarvan de opkomst van verbeterde transport- en informatietechnologieën de meest aangehaalde zijn, zorgden samen voor een afnemende scherpte tussen waar de stad ophield en het platteland begon. Deze processen worden vaak ietwat verwarrend samengevat onder de noemer 'verstedelijking' of 'metropoolvorming' en worden dikwijls gezien als een uiting van de moderniteit. Deze termen zijn nogal ongelukkig gekozen omdat vele van de zogenaamde verstedelijkingsprocessen niet noodzakelijk langs de stad lopen of de stad niet als kern of als doel hebben. Bovendien is de verstedelijking een meervoudig proces, dat op verschillende plaatsen anders is samengesteld en zich mede daardoor telkens anders manifesteert. Dit AGORA-nummer wil de conditie onderzoeken die deze 'verstedelijking' geschapen heeft buiten de traditionele stad en hoe geografen, planners, stedenbouwkundigen of architecten daarmee kunnen omgaan.

Gezondheid en de stad door de tijd

Bron: H. Kruize, et. al. (2015), Ruimte en gezondheid, een vanzelfsprekende combinatie? RIVM rapport 2015-0002

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN